

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

_____Ələkbərova Tomris _____

(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

**«Kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili və onun
təkmilləşdirilməsi yolları»**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı   İİM010000   Maliyyə_____

İxtisasın şifri və adı İİM010003   _____Bank işi

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

Kafedra müdiri (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) **i.e.d. prof. Z.F.Məmmədov**

BAKİ 2015

Plan

Giriş

Fəsil I. Kommersiya Bankının fəaliyyətinin və kreditləşmə prosesinin təşkilinin nəzəri –metodoloji əsasları

1.1. Kommersiya bankı: təbiəti, fəaliyyətinin xüsusiyyəti

1.2. Banklarda kreditləşmə prosesinin təşkilinin fəlsəfi mahiyyəti

Fəsil II. Kreditləşmə prosesinin təşkili: təhlil və qiymətləndirmə

2.1. Banklarda kreditləşmə prosesi və kredit tələblərinin qiymətləndirilməsi

2.2. Azərbaycan banklarında kreditləşmə prosesinin təşkilinin təhlili

Fəsil III. Banklarda kreditləşmə prosesinin təşkilində kredit riski və onun idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi

3.1. Banklarda kreditləşmə prosesinin təşkilində kredit riskinin idarə edilməsi sistemi

3.2. Azərbaycan banklarında kreditləşmə prosesinin təşkilində kredit portfelinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri

Nəticə

İstifadə olunan ədəbiyyat

Giriş

Kreditləşmə prosesi bankın keyfiyyətli və yüksək gəlirli kredit portfelinin təşkilində bank üçün ciddi bir işdir. Dəqiq təşkil edilmiş kreditləşmə prosesi kredit riskini minimuma endirməyə imkan verir. Ona görə bankın sağlam fəaliyyət göstərməsi bilavasitə kredit prosesinin düzgün təşkilindən asılıdır.

Kreditləşmə prosesini iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə kreditin verilib-verilməməsini müəyyən etmək üçün müştərinin təqdim etdiyi kredit ərizəsi dəqiq təhlil edilir. Kreditləşmə prosesinin ikinci mərhələsində bank verilmiş kreditin məqsədli istifadə edilməsi üçün borc alanın cari fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir.

Banklarda kreditləşmə prosesinin optimal təşkili və kredit resurlardan səmərəli istifadənin istiqamətlərinin əsaslandırılması tədqiqat işi mövzusunun aktuallığını və seçilməsini şərtləndirmişdir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Bank sisteminin sabit və etibarlı fəaliyyətinin təmin edilməsi, iqtisadiyyatın yenidən qurulması prosesinin davam etdirilməsi, pul tədavülünün nisbi sabitliyi şəraitində manatın alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi və onun səmərəliliyinin artırılması kimi məsələlər iqtisad elmi tərəfindən bu və ya digər səviyyədə araşdırılmışdır. Bank sisteminin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar problemlərin tədqiqində Qərbin məşhur iqtisadçı alimləri A.Smit, D.Rikardo, C.Mill, A.Marşall, C.Keyns, L.Erxard və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Rusiya alimlərindən L.Abalkin, B.İrişev, V.Kovalyov, V.Qalanov, P.Lavrov, A.Selişev, C.Slomin və digərləri öyrənilən problemə həsr olunmuş dəyərli tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycanda bank sisteminin təşəkkülü xüsusiyyətləri, fəaliyyət mexanizmləri və inkişaf istiqamətləri ilə bağlı problemlər Z.Məmmədov, R.Bəşirov, E.Sadıqov və başqalarının əsərlərində əhəmiyyətli dərəcədə tədqiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması, bazar münasibətlərinin yetkinlik dərəcəsinin yüksəlməsi, sosial-iqtisadi inkişafda əldə olunan yüksək nəticələr ölkəmizdə pul- kredit sisteminin makroiqtisadi problemlərinin mövcud reallıqlara uyğun dərk edilməsini, nəzəri-metodoloji və praktiki baxımdan kompleks qiymətləndirilməsini tələb edir.

Bank resurslarından istifadə vəziyyətinə sistemli şəkildə tam baxılması, onun səmərəliliyi və ya nöqsanlı tərəfləri geniş, hərtərəfli təhlil edilərək öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi əsasında müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili və onun təkmilləşdirilməsi haqqında təklif və tövsiyələr hazırlamaqdır.

Müasir şəraitdə kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili və onun təkmilləşdirilməsi yeni meyillər tendensiyalarının müəyyən edilməsindən və onun inkişafının konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Qeyd olunmuş məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işinin strukturunu müəyyən edən aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Kommersiya bankının fəaliyyətinin və kreditləşmə prosesinin təşkilinin nəzəri –metodoloji əsasları metodoloji əsaslarını müəyyən etmək;
- Kommersiya bankının təbiətini, fəaliyyətinin xüsusiyyətini müəyyən etmək;
- Banklarda kreditləşmə prosesinin təşkilinin fəlsəfi mahiyyətini açmaq;
- Maliyyə sabitliyinin təminatının kreditləşmə prosesinin təşkilinə təsirini təhlil etmək;
- Banklarda kreditləşmə prosesinin və kredit tələblərinin qiymətləndirilməsini aparmaq;
- Banklarda kreditləşmə prosesinin təşkilində kredit riski və onun idarə edilməsi sisteminin təkmil variantlarını hazırlamaq.

Dissertasiya işində qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi iqtisadi-statistik, səbəb-nəticə və struktur təhlili metodlarının tətbiqini tələb etmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının və dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin bu sahədə apardıqları elmi və praktiki tədqiqatlar, inkişaf etmiş ölkələrdə müasir iqtisadi sistem qurmaq sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərdən, o cümlədən bank sisteminin milli iqtisadiyyatın inkişafına dair elmi-nəzəri konsepsiyalar, dövlətin müvafiq qanunvericilik aktları, qərarlar, habelə normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri, ümumi iqtisadi və makroiqtisadi göstəricilər, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın və kredit təşkilatlarının hesabatları, dövrü mətbuat və digər mənbələr təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi kommersiya banklarında

kreditləşmə prosesinin təşkili və onun təkmilləşdirilməsinə yönəlik təkliflər paketi və bu istiqamətdə alınacaq tədbirlər planı hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasında müasir bazar münasibətlərinin inkişafına bank sisteminin, özəlliklə kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili qaydalarının səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti. Kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili problemləri təşkil edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələri və dissertasiyanın ümumiləşdirilmiş müddəaları “Pul, Banklar”, “Bank işi” fənlərinin tədrisi prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat işində irəli sürülən vəzifələr, istifadə olunan üsullar, təkliflər tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyətini təcəssüm etdirir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işi 90 səhifə həcmindədir. İşdə cədvəl verilmişdir. Ədəbiyyat siyahısı addan ibarətdir.

Fəsil I. Kommersiya Bank fəaliyyətinin və kreditləşmə prosesinin təşkilinin nəzəri –metodoloji əsasları

1.1. Kommersiya bankı: təbiəti, fəaliyyətinin xüsusiyyəti

Kommersiya bankı müştərilərə iki zəruri fundamental xidməti göstərən vasitəçi təşkilatdır:

- kredit xidmətləri – iki müxtəlif müştəri qrupuna, onlardan biri, banka öz vəsaitlərini (bankın passiv kredit əməliyyatları) etibar etməklə, özü bankı kreditləşdirir, digəri isə, bankdan borc pul almaqla (bankın aktiv kredit əməliyyatları), bankda kreditləşir;
- hesablaşma-ödəniş xidmətləri (çox vaxt kassa xidmətləri ilə birlikdə) – özünün bütün müştərilərinə.

Kommersiya banklarının funksiyaları həm də onunla ifadə olunur ki, onlar çox mürəkkəb bazar iqtisadiyyatı və dünya-iqtisadi münasibətlər sistemində bazarın digər iştirakçıları – istehsalat müəssisələri, ticarət təşkilatları, qeyri-bank maliyyə sektoru və əhali (onların pul axınları üçün) üçün sanki bələdçidir.

Bank fəaliyyətinin əhəmiyyətli xüsusiyyətləri sırasına, bir qayda olaraq, aşağıdakılar aid edilir:

- 1) bank resurslarında cəlb olunmuş və borc vəsaitlərinin üstünlük təşkil etməsi, bu, ilk öncə, əmanətçilərin və kreditorların vəsaitlərinin effektiv istifadəsinə görə yüksək məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur;

- 2) maliyyə bazarlarının fəaliyyət parametrlərinin həddindən artıq hərəkətliliyi, dəyişkənliyi, bu, təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi, sosial və digər səbəblərlə bağlıdır, əməkdaşlardan təhlilin və əməliyyatların aparılmasının keyfiyyətinə zərər vurmadan, daim analitik gərginlik və yüksək operativlik tələb edir;
- 3) iqtisadiyyatın, demək olar ki, bütün sahələrini təmsil edən ən müxtəlif müştərilərlə daim və eyni anda işləmək, onların ziddiyyətli maraq və məqsədlərini ən müxtəlif, qətiyyən uyğun gəlməyən tendensiyalara, hər bir verilən anda mövcud maliyyə alətlərinə, müxtəlif valyutalara malik bazarlarda uzlaşdırmaq zərurəti;
- 4) bank məhsullarının (xidmətlərin) qeyri-maddi xarakteri və bankın, demək olar ki, bütün bölmələrinin hər bir belə məhsulun istehsalında iştirakının zəruriliyi.

Əgər müasir bank fəaliyyətinin Azərbaycan üçün xas xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- banklarının mövcudluğunun son dərəcə qısa tarixi müddəti, onlarda praktiki təcrübənin, xüsusilə də ənənələrin zəifliyi;
- inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bankların xüsusi kapitallarının çox kiçik həcmdə olması;
- bankların müasir texniki kommunikasiya vasitələri ilə kafi səviyyədə təchiz olunması (bizim bankların əksəriyyəti üçün bu, hələ də çox bahadır);
- bank rəhbərlərinin və işçi heyətinin peşəkarlıq səviyyəsinin bütövlükdə kafi səviyyəsi;

- son dərəcə əlverişsiz şəraitdə: demək olar ki, hər bir müştəridə səhih kredit və digər bank tarixçəsinin olmaması (bu, o deməkdir ki, banklarda bir çox müştərilərinin işgüzar vicdanlılığına etibar etmək üçün əsas azdır); əhalinin ümumiyyətlə maliyyə institutlarına və xüsusilə də banklara zəif etimadı.

Bankların (bank qulluqçularının) əmək aləti və eyni zamanda predmeti puldur. Hər bir konkret bank, vəziyyətdən asılı olaraq, əqlabatan kompromis tapır: bəzi əməliyyatlarla daha az məşğul olur, digərləri ilə, ümumiyyətlə, məşğul olmur, lakin onlara hazırlaşır və ya zəruri hallarda onlara qoşulmağa hazırdır, başqa bir əməliyyatlarla isə özünün ixtisaslaşma predmeti kimi, yəni daim və mümkün qədər geniş şəkildə məşğul olur.

Bankların müstəsna səlahiyyətləri iki qrup əməliyyatda reallaşır: hüquqi və fiziki şəxslərdə pulların əmanətə (depozitə) qəbul edilməsində və onlara pul kreditlərinin verilməsində (həmçinin depozit sahiblərinin və ya sərəncamçıların tapşırığı ilə kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində). Məhz bu əməliyyatlar bankların mahiyyətini müəyyən edən, həlledici əməliyyatlardır, belə ki, onların aparılması tədavüldə pul kütləsinin azalması və ya çoxalması, pulun və (kredit pullarının) sıxılması və ya emissiyası deməkdir. Bankın müştəriləri banka qoyulan pul vəsaitləri üzərində tam sərəncam vermək – onları başqa yerə göndərmək, onlarla öz əqdlərini və ya alış-verişlərini ödəmək və s. hüququna malikdir. Bank yalnız öz pul vəsaitlərinin sahibi deyil, həm də sərəncamçısı olan şəxslərə xidmət göstərir.

Sistem nöqtəyi-nəzərindən tədqiqat obyektı qismində kommersiya bankına sosial-iqtisadi obyekt kimi, yəni bir-biri və ətrafla bağlı olan və iqtisadi nəticələrin əldə

olunmasına yönəldilən idarəetmə sisteminə tabe olan altsistemlərdə qruplaşdırılmış insanların və maddi ehtiyatların cəmi kimi baxılır. Bu sistem xarakteristikası ilə yanaşı, sosial-iqtisadi obyekt iqtisadi fəaliyyətin mənfəət gətirmək qabiliyyətinə malik dəyər komponentlərinin cəmi kimi müəyyən edilir, yəni:

- fiziki kapital – binalar, texnika, avadanlıq, xammal, bütövlükdə biznesin maddi elementləri;
- maliyyə kapitalı – pullar, qiymətli kağızlar və digər maliyyə alətləri;
- insan resursları – sosial-iqtisadi obyektin işçi heyəti.

Sosial-iqtisadi obyektlər sinfinə müxtəlif profilli banklar aiddir. Buna görə də firmaların fəaliyyətini sosial-iqtisadi sistemlərin fəaliyyəti kimi xarakterizə edən bank (müəssisə) iqtisadiyyatı və bank menecmenti elm sahələrinin qanunauyğunluqları tamamilə banklara tətbiq oluna bilər. Bankın iqtisadiyyatı və menecmentinin əsaslarının spesifik xüsusiyyətləri isə yuxarıda sadalanan xüsusiyyətləri və bankın ölkə iqtisadiyyatının xüsusi komponentinə –bank sisteminə mənsubluğu ilə bağlıdır¹.

1.2. Banklarda kreditləşmə prosesinin təşkilinin fəlsəfi mahiyyəti

Kredit latın sözü olub – greditam-gredere, yəni etimad etmə və ya inanma mənasına gəlir. Kredit ilə mübadilələrin aparılması iqtisadi inkişafın ən son mərhələsini təşkil edir. Bu üsula görə alınan malların dəyəri dərhal ödənməyərək, gələcəkdə ödənilməsi öhdəliyi gətirir. Kredit alanın sadəcə ödəmə arzusu yetərli deyil, eyni zamanda kreditin məbləği qədər və hətta ondan yuxarı məbləğdə qarşılığı və ya

---

¹ Банковская система России. Настольная книга банкира. В 3 т. – М.: ДеКА, 1995.

təminatı olmalıdır. Kredit qənaət edilən pulların bazara axmasını və malların ən faydalı şəkildə istifadəsinə yardımçı olur. Kredit əldəki pul ilə gələcək pulun mübadiləsidir. Kredit gələcək gəlirlər hesabına xərcləmək imkanı verməklə yanaşı, iqtisadiyyatda satınalma gücünün artmasına, mübadilə həcmnin genişlənməsinə səbəb olur.

Kreditin mahiyyətini açıqlamaqdan ötrü, ilk növbədə, onun üsurləri müəyyən edilməlidir, bunlar ən əvvəl kredit münasibətlərinin subyektləridir. Kredit sövdələşməsində münasibətlər subyektləri kimi kreditor və borcalan çıxış edir. Əmtəə alqı-satqısı zamanı alıcı heç də həmişə əmtəənin dəyərini dərhal ödəmək imkanına malik olmur və ödəmə yalnız müəyyən müddətdən sonra aparılır. Belə hallarda satıcı kreditora, alıcı isə borcluya çevrilir. Borc verilən vəsaitlərin mənbəyi ya şəxsi resurslar, ya da təkrar istehsal prosesinin digər subyektlərindən borc götürülən resurslardır. Şəxsi resurslar borc verildikdə onların sahibi kreditor olur.

Borcalan isə kredit münasibətlərinin kredit götürən və aldığı borcu qaytarmalı olan tərəfdir. Bankların yaranması ilə təkcə kreditorların təmərküzləşməsi deyil, həm də borcalanların tərkibinin əhəmiyyətli genişlənməsi baş verir. Müasir dövrdə banklardan başqa borcalan kimi müəssisələr, əhali və dövlət çıxış edir. Borcalanı kreditordan bir neçə cəhət fərqləndirir. Ən əvvəl borcalan bütün hallarda borc götürdüyü resursların müvəqqəti istifadəçisidir. Digər tərəfdən borc götürülən vəsaitlər həm istehsal, həm də tədavül sahəsində tətbiq edilir. Borcalandan fərqli olaraq kreditor borc verdikdə mübadilə mərhələsində çıxış edir və istehsalda iştirak etmir. Üçüncü tərəfdən borcalan həm müvəqqəti istifadəyə götürdüyü dəyəri geri qaytarır, həm də borc faizini ödəyir.

Eyni zamanda, borcalan kreditordan iqtisadi cəhətdən asılıdır. Lakin bu asılılıqlar borcalanın kredit sövdələşməsində tamhüquqlu tərəf kimi əhəmiyyətini inkar etmir. Borcalansız kreditor da olmur. Borcalan borc götürdüyü resurslardan elə istifadə etməlidir ki, vaxtında və tam həcmdə borcu faizlə birlikdə qaytara bilsin. Məhz bu mənada borcalan məhsuldar qüvvədir və müvəqqəti istifadəyə verilmiş resursların səmərəli tətbiqi borcalandan asılıdır. Kreditorla borcalan yerlərini dəyişə də bilər. Müasir təsərrüfatda eyni subyekt eyni vaxtda kreditor və borcalan kimi çıxış edə bilər. Kredit münasibətlərinin digər ünsürü kreditordan borcalana, sonra isə borclardan kreditora keçən obyektədir. Obyekt kimi dəyərin borc verilən hissəsi çıxış edir. O, ilk növbədə, reallaşdırılmamış dəyər kimi çıxış edir. Kreditor tərəfindən müvəqqəti sərbəst dəyərin meydana gəlməsi dəyər hərəkətinin ləngidiyini göstərir. Kreditin vasitəsi ilə hərəkəti müvəqqəti olaraq dayanmış dəyər yeni sahibə keçməklə öz hərəkətini bərpa etmiş olur. Bununla bərabər, kreditorla borcalan arasında hərəkət edən dəyər təkrar istehsal prosesini sürətləndirmək qabiliyyətinə yiyələnir. Kredit vasitəsilə hərəkət edən dəyər təsərrüfat fondlarınınm fasiləsiz dövrünü üçün zəmin yaradır, onların hərəkətində boşdayanmaları aradan qaldırır və son nəticədə təkrar istehsal prosesini sürətləndirir. Eyni zamanda, kreditordan borcalana keçməklə dəyər öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Dəyərin qorunub saxlanması onun borcalanın təsərrüfatında tətbiqi prosesində baş verir, çünki borcalan kreditora eyni dəyərə və istehlak dəyərinə malik ekvivalenti qaytarmalıdır.

Deyilənlərdən kredit anlayışı və onun mahiyyəti haqqında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kredit dəyərin kreditorla borcalan arasında geri qaytarılma əsasında hərəkətidir və bununla əlaqədar kreditorla borcalanın arasında yaranan iqtisadi münasibətlər toplusudur.

Kreditin funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Yenidən bölüşdürmə funksiyası, yəni kreditorun sərbəst vəsaiti başqa əraziyə və ya başqa iqtisadi sahəyə keçə bilir;
2. Tam dəyərli pulların kredit pulları ilə əvəzlənməsi prosesi;
3. Tədavül xərclərinə qənaət;
4. Kapitalın konsentrasiya və mərkəzləşdirilməsi.

Kreditorla borcalan arasında bağlanan kredit sövdələşmələri dəyərin yenidən bölgüsü mərhələsində meydana gəlir. Mübadilə prosesində müvəqqəti sərbəst olan dəyər borcalana verilir, sonra isə öz sahibinə qaytarılır. Kredit üçün səciyyəvi olan bu proses onu göstərir ki, kreditin ilk və köklü funksiyası yenidən bölgü funksiyasıdır. Kredit vasitəsilə resursların yenidən bölgüsü müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Kredit münasibətlərinin subyektı olan müəssisələrin səviyyəsində baş verən dəyərin fərdi dövrəni və dövriyyəsi çərçivəsində mal-material qiymətliləri və pul vasitələri yenidən bölünür. Ümumi iqtisad səviyyəsində isə dəyərin hərəkəti kredit vasitəsilə milli gəlirin yenidən bölgüsündə təzahür edir.

Kreditin ikinci funksiyası həqiqi pulların kredit əməliyyatları ilə əvəzlənməsi vasitəsilə tədavül xərclərinə qənaət edilməsidir. Müasir iqtisadiyyatda bu cür

əvəzlənmə üçün zəruri şərait mövcuddur. Mal və xidmətlərə görə nağdsız hesablaşmalarla əlaqədar pulların bir hesabdan köçürülməsi, qarşılıqlı borcların ödənilməsi, qarşılıqlı ödəmələrin yalnız saldosunun (qalığının) köçürülməsi nağd pul ödəmələrini azaltmaq üçün pul dövriyyəsi quruluşunu yaxşılaşdırmaq imkanı yaradır.

Müasir dövrdə həqiqi pullar kimi qızıl sikkələr deyil, kredit əsasında buraxılan pul nişanları tədavül edir. Qızılın tam demonetizasiyası, yəni qızıl sikkələrin banknotlarla tam əvəzlənməsi və banknotların öz qızıl əsasını itirməsi bu funksiyanın qüvvədən düşməsinə gətirib çıxartmadı. Əksinə, kreditin tərəqqisi, onun əmtəə təsərrüfatının inkişafında aparıcı qüvvəyə çevirdi. Bunun nəticəsində ictimai kapitalın hərəkəti sürətlənir, tədavül vaxtı minimuma endirilir və tədavül xərclərinə qənaət edilir ki.

Kreditin mühüm funksiyası kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesinin sürətləndirilməsi funksiyasıdır. Kredit mexanizminin vasitəsilə izafi dəyərin kapitallaşması prosesi daha sürətlə baş verir. Kapitalın təmərküzləşməsinin güclü amili kimi çıxış etməklə kredit fərdi yığımın həddlərini genişləndirir. Kreditin köməyi ilə bir fərdin kapitalları onlara digər fərdlərin kapitallarını əlavə etməklə artırılır. Bu mənada kredit fərdi müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi və yeni şirkətlərin yaradılması, inhisarların və beynəlxalq şirkətlərin meydana gəlməsi amillərindən biridir.

Kredit qanunları: Tarazlıq qanunu - Kredit ilə onun mənbələri arasında asılılığı tənzimləyir. Sərbəstləşən vəsaitlə yenidən bölüşdürülən vəsaiti tarazlaşdırır.

Ssuda dəyərinin saxlanması qanunu - müvəqqəti istifadəyə verilmiş vəsait geri qayıtdıqda onun dəyəri itmir.

Vaxt qanunu - vəsaitin sərbəstləşmə vaxtı çox olduqca kreditin borclunun sərəncamında qalması ehtimalı da artır. Eləcə də kreditin dövretmə sürətinin artımı onun yeni borcalana təqdim edilməsinə imkan verir.

Kreditin prinsipləri: Kredit münasibətləri zamanı tərəflər müəyyən prinsiplərə riayət etməlidirlər: qaytarılmaq, müddətlilik, ödənclik və təminat prinsipləridir.

Kreditin qaytarılmalı olması onun mahiyyətindən irəli gəlir, yəni verilən vəsait geri qaytarılmalı olmasa o, heç kredit adlanmazdı. Bir iqtisadi kateqoriya kimi kredit əmtəə-pul münasibətlərinin digər iqtisadi kateqoriyalarından bilavasitə bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Kreditin qaytarılmalı olması borc alanda və borc verəndə ciddi maddi məsuliyyət aşılır.

Müddətlilik - yəni borcun əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətdə geri qaytarılması - borcdan səmərəli istifadə olunduğunu göstərir. Kreditin müəyyən olunmuş müddətdə geri qaytarılmaması əsassız olaraq müəssisənin dövriyyəsində borc vəsaitinin iştirakından xəbər verir və pul tədavülünə mənfi təsir göstərir. Müddətlilik prinsipinə əməl etməyən borc alanlara iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir - əsasən faiz səviyyəsi yüksəldilir və gələcək kreditləşmədə borcalanın intizamsızlığı nəzərə alınır.

Kreditin vacib prinsiplərindən biri onun ödəncli olmasıdır. Kreditin ödəncli olması borcalanda kreditdən səmərəli istifadə etmək məsuliyyəti yaradır, onda daxili resursları artırmaq marağı oyadır. O kreditdən elə istifadə etməyə çalışmalıdır ki, əldə

etdiyi nəticə nəinki kreditin geri qaytarılmasını, kreditə görə faizlərin ödənilməsini təmin etsin, həmçinin özünə gəlir gətirsin. Kreditor ödəncilik əsasında öz müstəqilliyini və gəlirliliyini təmin edir, resurslarını artırır. Ödənciliyin iqtisadi mahiyyəti ondadır ki, kreditdən istifadə nəticəsində əldə edilən gəlir borcalan ilə kreditor arasında bölüşdürülür.

Ssuda kapitalına görə əldə edilmiş illik gəlirin verilmiş kreditin məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilən ssuda faizi norması kredit resurslarının qiyməti kimi meydana çıxır. Bank kreditinə görə faiz stavkaları müəyyənləşdirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: faiz şəklində gəlir gətirən kredit qoyuluşu və digər aktiv əməliyyatların həcmi; bankın öz müştərilərinə depozit hesablara görə verdiyi orta faiz dərəcəsi; bankın aktiv əməliyyatları üzrə faiz stavkası; bankın kredit resurslarının quruluşu; bank kreditlərinə olan tələb və təklif; kreditin təminatlılığından asılı olaraq risk səviyyəsi; inflyasiya prosesinin tempi ölkədə pul tədavülünün sabilliyi; istehsalın mövsümliliyi və s.

Kreditin vaxtında və tam qaytarılması şərtlərindən biri də kreditin təminatlı olmasıdır. Təminatlılıq prinsipi kimi kreditin ödəniş vaxtı çatarkən, kredit ödənilmədikdə onun ödənilməsini təmin edən faktor başa düşülür. Əvvəllər kreditin təminatı kimi əsasən mal-materiallarından istifadə edilirdi, yəni kreditlər vaxtında ödənilmədikdə kreditor öz borcunu və faizlərini həmin maddi qiymətlilərin reallaşdırılması vasitəsi ilə təmin edirdi. Bazar münasibətlərinə keçid kreditin bu prinsipinin də mahiyyətini dəyişdirmişdir. Hazırda təminatın digər formalarından ödəmə qabiliyyətli müştərilərin zəmanəti, havadarlığı, sığorta polisi və s.-dən istifadə edilir. Təminatlılıq borcun vax-

tında və tam ödənilməsinin qarantı olmaqla borc alanın kreditora verdiyi hüquqi cəhətcə rəsmiləşdirilmiş öhdəlik forması xarakteri daşıyır.

Hal-hazırda kreditləşmə müştərinin kredit qabiliyyəti əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipə görə kredit ehtiyacı olan müştərilərə deyil, kredit qabiliyyətli müştərilərə verilir.

Kommersiya krediti zamanı kreditor kimi təsərrüfat subyektləri, yəni müəssisə, firma, şirkətlər çıxış edir. Kreditin bu forması bir mal istehsalçısının və yaxud malın topdan satıcısının digər müəssisəyə əmtəənin nisyə satışı zamanı meydana gəlir. Deməli, kommersiya kreditinin əsasında satıcı müəssisənin əmtəə dəyərinin ödənilməsi üzrə möhlət verməsi və müəyyən edilmiş müddət keçdikdən sonra əmtəə dəyərini ödəmək öhdəliyi kimi alıcı müəssisənin veksəl verməsi durur. Bu səbəbdən kommersiya kreditinə veksəl krediti də deyilir. Göründüyü kimi kommersiya kreditinin obyektı dəyərin əmtəə formasıdır, aləti isə kommersiya vekselidir. O, əsasən qısamüddətli (1 ilə qədər) səciyyə daşıyır. Onun iştirakçıları təsərrüfat fəaliyyətinin subyektləri olduğundan kommersiya krediti topdansa satış münasibətlərdə tətbiq olunur. Kommersiya krediti daxilindəki ödəmə möhləti məhsul satışının davamı kimi çıxış edir. Buna görə kommersiya krediti vasitəsilə satışın tezləşdirilməsi və tədavül zamanının məhdudlaşdırılması məsələsinə nail olunur ki, bu da fərdi və ictimai kapitalın səmərəli fəaliyyətinə xidmət edir. Bu mühüm cəhətin davamı kimi kommersiya faizinin formalaşması çıxış edir. Mal satıcısının əsas məqsədi məhsul satışının sürətləndirilməsi və onun qiymətindəki mənfəətin əldə edilməsinin tezləşdirilməsidir. Bu səbəbdən kommersiya krediti üzrə

ödəniş möhlətinin haqqı məhsulun qiymətinə daxil edilir və bu, bank krediti faizi ilə müqayisədə çox cüzdür.

Hal-hazırda kommersiya kreditinin üç növündən istifadə edilir: Kreditin müddəti fiksə (tarixi təsbit edilmiş) edilmiş qaydada ödəmək; Konsiqnasiya qaydasında (hissə-hissə ödəmək) borclunun malı realizə etdikdən sonra kreditora pulun ödənməsi; Açıq hesabla kreditləşmə.

I halda satılı malı alıcıya göndərdikdən sonra, alıcı satıcıya sadə veksəl, yəni vekseldə təsbit edilmiş tarixdə borc ödəməsinin yerinə yetirilməsinə öhdəlik verir və ya satıcı, özü alıcıya tratta təqdim edir (köçürmə veksəl) və alıcı kommersiya sənədlərini akseptə edir, yəni tratta göstərilmiş tarixdə ödənişi yerinə yetirməyə öhdəlik verir.

II halda, konsiqnasiya prosesidir, yəni pərakəndə satıcı malı realizə etdikdən sonra kreditora olan borcunu yerinə yetirir.

Məsələn, konsiqnasiya yeni malların bazarı və qeyri-tipik malların təklifi ilə təqdim edilir, yəni bazarın tələbini dəyərləndirmək çətin olduğu bir durumda konsiqnasiya tətbiq edilir.

Bank krediti kreditin ən geniş yayılmış formasıdır. Məhz banklar krediti ən çox müvəqqəti maliyyə yardımına ehtiyacı olanlara verir. Bu da təsadüfi deyil, çünki əsas fəaliyyəti kredit işi olan banklar xüsusi bir subyektdir. Bank kreditinin başlıca xüsusiyyəti ondadır ki, geri qaytarılma əsasında pul vəsaitlərinin dönə-dönə dövranı və dövriyyəsinə həyata keçirən banklar daha çox şəxsi kapitalından deyil, cəlb edilmiş resurslardan istifadə edir. Müəyyən subyektlərdən borc götürdüyü pul vəsaitlərini bank

digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında yenidən bölüşdürür. Eyni zamanda bank sadəcə pul vəsaitlərini deyil, pulu kapital şəklində borc verir. Bu o deməkdir ki, borc alan bankdan götürdüyü vəsaitləri elə istifadə etməlidir ki, təkcə onların kreditrlara qaytarılmasını deyil, həm də ən azı borc faizini ödəməkdən ötrü kifayət edən mənfəət əldə etsin.

Ödəməlik kreditin bank formasının ayrılmaz atributuna çevrilir. Bütün bunlarla əlaqədar bank krediti faizi həmişə kommersiya krediti faizindən yüksək olur. Bank əsasən özgə vəsaitlərdən kredit resursu kimi istifadə etdiyindən verdiyi kreditlər üzrə faizi maksimal səviyyədə saxlamağa çalışır. Lakin bank kreditini kommersiya kreditindən fərqləndirən təkcə bu cəhət deyil. Bank kreditinin obyektı ticarət və sənaye kapitalından ayrılmış pul kapitalıdır. Borcalan kimi dövlət, fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən bankların özü də çıxış edir.

Bütün fərqlərə baxmayaraq, kommersiya və bank kreditinin ümumi cəhətləri də mövcuddur. İlk növbədə onların təbiəti eynidir. Kommersiya krediti tarixən bank kreditindən əvvəl yaranmış və məntiqi olaraq kredit sisteminin əsası kimi çıxış edir. Bu onunla izah olunur ki, məhz kommersiya krediti bilavasitə ticarət və sənaye kapitalının dövrünə, əmtəələrin istehsalından son istehlaka qədər hərəkətinə xidmət edir. Lakin bank kreditinin üstünlükləri, çevikliyi onun XX əsrdə kommersiya krediti ilə müqayisədə daha sürətlə inkişaf etməsini müəyyən etdi. İqtisadiyyatda inhisarlaşma prosesləri gücləndikcə bank kreditinin üstünlükləri özəngə daha qabarıq göstərir, lakin onlardan daha real kapitalın genişlənməsindən ötrü istifadə edilməsi bank kreditinin

özündə də mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Kreditin inhisarlaşması güclənir, bank kapitalının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi sürətlənir və bank inhisarlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Bank kapitalının sənaye və ticarət kapitalları ilə çulğalaşması prosesi genişlənir və dərinləşir.

Bank kreditinin üstünlüyünə baxmayaraq kommersiya krediti rədd edilmir. Əksinə, kommersiya krediti bank kreditinin tarixi və məntiqi sələfi olmaqla bank kreditinin sonrakı çox güclü inkişafından bəhrələnir. Bank aksepti kommersiya veksellərinin təminatını möhkəmləndirməklə kommersiya kreditinin iri şirkətlər, xüsusilə də korporasiyalar üçün əhəmiyyətini artırır. Resursların əmtəə və pul formasında korporasiyalar daxilində borc əsaslarında baş verən axının həcmələri labüd olaraq böyüyür və əhəmiyyətli dərəcədə banklar vasitəsilə mümkün olur. Bu kommersiya və bank kreditinin çulğalaşmasının labüdlüyünü göstərir.

Kreditin növləri

Əlamət	Kreditin növləri
Kreditin məqsədi	Məqsədli kredit və məqsədsiz kredit.
Kreditin obyektı	Mal-material alımı üçün kredit istehsal xərclərinin qarşılınması üçün kredit. Mövsümü işlər üçün kredit Kassa giriş və çıxışda uyğunsuzluq üçün kredit.
Kreditin subyekti	Sənaye; k/t; Kommersiya; Banklararası kredit; Dövlətlərarası kredit;
Kreditin təminatlılığı	Kreditin təminatlılığı, təminatlı kredit, kreditin sığortalınması, təminat və blank kredit
Kreditin müddəti	Qısamüddətli kredit, ortamüddətli kredit, uzunmüddətli kredit, onkoln kredit
Kreditin qiyməti	Faizli kredit Faizsiz kredit
Kreditin miqyası	İri, Orta, Kiçik
Borcun silinməsi	Hissə-hissə ödəmə Birdəfəlik ödəmə Müvafiq tarixə ödəmə

Kreditin sərhədləri. Kreditin əsaslandırılmış tətbiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi və onlara riayət olunması həm kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün vacibdir. Çox vaxt kredit artıq həcmdə verildiyindən müəssisələrin vəsaitlərdən qənaətlə istifadə olunmasında, istehsal və satış proseslərinin sürətlənməsində, bütövlükdə kapitalın dövran və dövriyyəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində marağı zəifləyir, təkrar istehsal proseslərinin zəifləməsi baş verir, əksinə, iqtisadi subyektlərin kreditə olan tələbatları tam ödənilməməsi də təkrar istehsal

proseslərinin ləngiməsi ilə nəticələnir. Deməli, kreditin sərhədləri hər dəfə düzgün müəyyən edilməlidir. Bu, həm kommersiya, həm də bank kreditinə aiddir. Kredit sərhədlərinin müəyyən edilməsi, ilk növbədə, kreditin-borc vəsaitlərinin geri qaytarılması tələbinin nəzərə alınmasından irəli gəlməlidir. Ona görə də ən əvvəl borc götürülən vəsaitlərin geri qaytarılması üçün imkanların - zəruri şəraitin mövcud olmasını müəyyən etmək vacibdir. Öz növbəsində bu, kreditin hansı məqsədlər üçün istifadə ediləcəyini, hansı obyektlərə yönəldiləcəyini tədqiq etməyi tələb edir. Bununla yanaşı, kreditin tətbiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi zamanı borc vəsaitlərinin istehsal və satışın fasiləsizliyi və ahəngliliyinin təmin edilməsindəki iştirakının zəruriliyi, borcalanların təsərrüfat fəaliyyətinin keyfiyyəti, resurslardan istifadənin səmərəliliyi, dövriyyənin ödəniş vasitələri ilə təmin edilməsi tələbatı nəzərə alınmalıdır. Bunlardan başqa kreditin sərhədləri iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və vəzifələri ilə də müəyyən olunur. İqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf dövrlərində kreditin sərhədləri dəyişir. İstehsal həcmnin dəyişməsi, onun quruluşundakı dəyişikliklər, dövriyyədəki pul kütləsinin optimallaşdırılması probleminin konkret həlli kredit sərhədlərinin müəyyən edilməsindən ötrü əhəmiyyətli amillərdəndir. Kredit münasibətlərinə girən tərəflərin maraq və inkişafını da unutmamaq olmaz. Borcalanlar öz fəaliyyətlərinin konkret xüsusiyyətlərindən irəli gələn tələbatlarından əlavə cəlb olunan vəsaitlərin geri qaytarılması və haqqının ödənilməsi imkanlarını da düzgün müəyyən etməlidir. Kreditora gəldikdə isə onun borc vəsaitləri vermək imkanları və bunda olan marağı daha önəmlidir. Vəsaitləri borc verməkdə marağın və onların qaytarılma etibarlılığının optimal uzlaşdırılması kreditləşmənin kreditorun maraq və imkanlarından asılı olan həcmələrini şərtləndirir.

Qısa və uzunmüddətli kreditlərin sərhədlərinə gəldikdə isə, onların müəyyən edilməsində bəzi obyektiv xüsusiyyətlər mövcuddur. Borc vəsaitləri dövriyyə kapitalı kimi istifadə edildikdə kreditin qaytarılması dövriyyə kapitalının dövrünün başa çatması nəticəsində sərbəstləşən vəsaitlər hesabına edilir. Uzunmüddətli kreditin sərhədləri isə ondan irəli gəlir ki, borcun qaytarılma mənbəyini əsas kapitalın istismarı nəticəsində yaranan mənfəət təşkil edir. Deməli, qaytarılma müddəti də kreditləşən xərclərin kreditləşmə müddəti ərzində əldə olunan mənfəət hesabına ödənilməsi imkanlarından irəli gələrək müəyyən edilir.

Fəsil II. Kreditləşmə prosesinin təşkili: təhlil və qiymətləndirmə

2.1. Banklarda kreditləşmə prosesi və kredit tələblərinin qiymətləndirilməsi

Bankın əsas əməliyyatlarından biri onun aktiv əməliyyatıdır. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə banklar cəlb etdikləri vəsaitləri ehtiyacı olanlar arasında yerləşdirərək kreditor şəfəfində çıxış edirlər. Kredit əməliyyatı pul vəsaitlərini müvəqqəti istifadə etmək üçün qaytarmalı və ödənilmək şərti ilə yerləşdirilməsində kreditor və debitor arasındakı münasibətdir.

Kreditləşmə prosesini iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə kreditin verilib-verilməməsini müəyyən etmək üçün müştərinin təqdim etdiyi kredit ərizəsi dəqiq təhlil edilir. Bundan sonra bank ilə müştəri arasında kredit münasibətinin tənzimlənməsi üçün kredit müqaviləsi imzalanır. Kreditləşmə prosesinin birinci mərhələsi məsuliyyətli mərhələ sayılır. Belə ki, bank bu mərhələdə kredit riskinin yaranmasının qarşısını almaq imkanına malikdir.

Kreditləşmə prosesinin ikinci mərhələsində bank verilmiş kreditin məqsədli istifadə edilməsi üçün borc alanın cari fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Fiziki şəxslərə kredit verilməsinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu olduqca mühümdür və bu rol daim artmaqdadır. Kreditləşməsinin artırılması istehlakçıların ödəniş qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, ilk növbədə, ölkədə istehsal olunmuş məhsulların tez satılmasına, əmtəə dövriyyəsinin sürətlənməsinə, makroiqtisadi səviyyədə inflyasiyanın və işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsinə, istehsalın inkişafına, son olaraq milli gəlirin artmasına müsbət təsir göstərir. Bu da yığılan vergilərin və son nəticədə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına gətirib çıxarır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə banklar tərəfindən fiziki şəxslərə verilən kreditlər arasında ən çox yayılanı istehlak və ipoteka kreditidir. Bu növdə kreditlər banklara gəlirlərini artırmağa imkan verir. İstehlak krediti kreditləşmənin ən sərfəli növlərindən biridir. Bu növ kredit əhalinin istehlak tələblərinin təmin edilməsinə istiqamətlənib. O, əmtəə və pul formasına malikdir.

İstehlak krediti bahalı və riskli xarakter daşımaqla iqtisadi vəziyyətdən, istehlakçının gəlirlərindən və təhsilindən bilavasitə asılıdır. İstehlak krediti də qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla iki yerə ayrılır. İstehlak məqsədi üçün verilən kreditləri birbaşa və dolay kreditlərə bölmək olar. Birbaşa kreditləşmə zamanı müqavilə birbaşa bank və müştəri arasında bağlanılır. Dolay istehlak krediti zamanı isə bank və müştəri arasında digər bir təşkilat vasitəçilik edir. Belə təşkilatlara misal olaraq ticarət müəssisələrini, mağazaları, firmaları və s. misal göstərə bilərik. Bu zaman kredit müqaviləsi müştəri ilə

vasitəçi təşkilat arasında bağlanılır. Ssuda isə bankdan alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin bank təcrübəsində banklar dolayı istehlak kreditindən geniş istifadə edirlər. Çünki kreditləşmənin bu növü banklara hər şeydən əvvəl risklik səviyyəsini aşağı salmağa imkan verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə son dövrlər kateqlorların və avtomobillərin (avtomobilin dəyərinin 10 %-i əvvəlcədən ödənməklə 23 ilə, bəzən də, məsələn, Böyük Britaniya kimi ölkədə 30 il müddətinə verilir) əldə edilməsi məqsədilə verilən istehlak krediti geniş yayılmışdır.

ABŞ və digər qərb ölkələrində istehlak kreditinin istifadəsini tənzimləyən xüsusi hüquqi norma və qaydalar mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da mövcud olan belə qaydalardan biri bank tərəfindən müştərinin kredit qabiliyyətinin müəyyən edilməsində əsas meyarları müəyyən edir. Yəni müştərinin kredit qabiliyyəti bank sistemi vasitəsilə qiymətləndirilərkən müştəri haqqında informasiyanın bank tərəfindən necə istifadə olunması, müştəri haqqında hansı informasiyanın bank tərəfindən tələb oluna bilməsi və s. bu qaydada öz əksini tapmışdır.

Kredit tələblərinin dəyərləndirilməsi. Kreditləşdirmə, banklar baxımından mənfəətli, mənfəətli olduğu qədər də riskli bir funksiyadır. Şübhəsiz, verilən hər kredit, dəyişik ölçüdə də olsa bir risk üsürü daşıyır. Kreditləşdirmə prosesi və risk aşağıda göstərilən səbəblərdən qaynaqlanır:

- 1) Gələcəyin sağlam şəkildə təxmin edilməməsi;
- 2) Təbii fəlakətlər (yanğın, su basqını, zəlzələ və s.);

3)Kredit alan firmanın istehsal etdiyi mal və xidmətlərə qarşı istehlakçıların tələbində dəyişmələr;

4)İstehsal və bölgü metodlarında texnoloji dəyişmə və dəyişmələr nəticəsində kredit alan firmanın rəqabət gücünün zəifləməsi;

5)Ümumi iqtisadi həyatdakı dəyişmələrin (konyuktura hərəkətləri) firmaların satışları və mənfəətinə neqativ təsiri;

6)Kredit alan firmaların apardıqları təməl siyasətlər (maliyyələşmə, istehsal, marketinq və b. Mövzularda), xətlər, digər bir sözlə menecment xətləri;

7)Hökumətin qərarlarının kredit alan firmaların ödəmə güclərinə neqativ təsiri;

8)Kredit alana aid şəxsi faktorlar;

9)Beynəlxalq uyğunsuzluqlar nəticəsində firmaların zərərlərə uğramaları.

Kredit tələb edənlər haqqında məlumat mənbələri aşağıdakılardır:

1.Qarşılıqlı görüşmə;

2.Şirkətin finans durumu;

3.Firmanın bankda mövcud dosyesi;

4.Ticarət ünvan qeydiyyatı;

5.Risk mərkəzi təşkilatından alınan bilgilər;

6.Vergi bəyannaməsi;

7.Bazar araşdırmaları;

8.Digər bilgi qaynaqları.

Kredit təhlilində məqsədlər. Kredit tələbinin məqsədi kredit tələb edənin, kreditin müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq geri ödəmə gücünə və arzusuna sahib olub - olmadığını müəyyən etməkdir.

Firmalarda finansman ehtiyacı doğuran başlıca səbəblər:

- firmanın sürətlə böyümə trendində olması;
- firmanın zərər etməsi və ya mənfəətin yetərsiz olması;
- firmanın yüksək səviyyədə dividend verməsi;
- firmanın sabit qiymətlərə yapmış olduğu investisiyaların qısamüddətli fondlarla qarşılanması;
- Mövsümi hərəkətlər.

Kredit tələblərinin rədd etmə səbəbləri və imtina etmə aşağıdakılardır:

- Kredit tələb edənlərlə əlaqədar;
- Bankın kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri;
- Qanunauyğun rədd.

1. Kredit tələb edənlərlə əlaqədar imtinanın səbəbləri:

- Kredit tələbinin firmanın məsuliyyətli orqanları tərəfindən edilməməsi;
- Firmanın cari likvid durumunun borc ödəməyə imkan verməməsi;
- Firmanın öz sərmayəsinin yetərsiz, borc öz sərmayə nisbətinin yüksək olması;
- Bankın şirkətin idarəetmə sistemindən rahatsızlığı;
- Firmanın satış həcmnin və fəaliyyət nəticələrinin konyukturaya bağlılığı;
- Firmanın innovasiya fəaliyyətə keçməsi;

- Bank tərəfindən araşdırmalar nəticəsində firma sahiblərinin mənəvi durumlarının zəifliyi.

2. Bankların kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri:

- İstənilən kreditin müddətinin uzun olması;
- Tələb edilən kredit məbləğinin çox az və ya çox yüksək olması;
- İstənilən kreditin, bankın verməyə planlaşdırdığı kredit növlərindən olmaması;
- Firmanın fəaliyyətdə bulunduğu iş sahəsinin bankın kredit verdiyi sektorlara daxil olmaması;
- Kredit tələb edən şirkətin bankın əmanətçisi olmaması;
- Firmanın kreditin müəyyən nisbətində əmanət şəklində bankda saxlamaması.

Balans:

Aktivlər	1-ci il	2-ci il	3-cü il
Nağd pul			
Mərkəzi Banka qarşı tələblər			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Qiymətli kağızlar və investisiyalar			
Müştərilərə ümumi kreditlər və lizinqlər			
Kredit itkiləri üzrə ehtiyatlar			
Müştərilərə verilmiş xalis kreditlər və lizinqlər			

Əsas vəsaitlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Hesablanmış alınacaq faizlər			
Qeyri-maddi aktivlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Digər aktivlər			
Aktivlərin cəmi			
Öhdəliklər			
Tələb olunanadək depozitlər			
Müddətli depozitlər			
Kredit təşkilatlarının tələbləri			
Mərkəzi Bankın tələbləri			
Digər borc götürülmüş öhdəliklər			
Hesablanmış ödəniləcək faizlər			
Subordinasiya olunmuş borclar			
Digər öhdəliklər			
Öhdəliklərin cəmi			
Kapital			
Adi səhmlər			
İmtiyazlı səhmlər			
Səhmlərin buraxılışından əldə edilmiş əlavə vəsaitlər			
Aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi			

Bölüşdürülməmiş mənfəət			
Kapitalın Cəmi			
Öhdəliklər və kapitalın cəmi			
Gözlənilməyən maddələr			
Dövr üçün xalis gəlir			

Pul axınları haqqında hesabat

Əməliyyat fəaliyyətindən nağd pul axını	1-ci il	2-ci il	3-cü il
Alınmış (ödənilmiş) xalis faizlər və komisyon haqqı			
Alınmış dividendlər			
Dilinq əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Xarici valyuta əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Digər əməliyyatlardan daxilolmalar			
Əmək haqqı və müavinətlər			
İnzibati xərclər			
Digər əməliyyat xərcləri			
Əməliyyat aktivlərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankında məcburi ehtiyatlar			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Müştərilərə verilmiş kreditlər			
Digər aktivlər			

Əməliyyat öhdəliklərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankın və kredit təşkilatlarının tələbləri			
Müştərilərin tələbləri			
Digər öhdəliklər			
Mənfəət vergisindən əvvəl əməliyyat fəaliyyətindən gələn xalis nağd pul axını			
Ödənilmiş mənfəət vergisi			
Əməliyyat fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
İnvestisiya fəaliyyətindən nağd pul axını			
Alınmış (satılmış) xalis qiymətli kağızlar			
Alınmış (satılmış) səhmlər			
Alınmış (satılmış) əsas vəsaitlər			
Alınmış (satılmış) qeyri-maddi aktivlər			
İnvestisiya fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən nağd pul axını			
Ödənilmiş dividendlər			
Buraxılmış (geri alınmış uzunmüddətli) depozit sertifikatları			
Buraxılmış (geri alınmış uzunmüddətli) borc öhdəlikləri			

Buraxılmış (geri alınmış) səhmlər			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Nağd pulda və nağd pul ekivalentlərində azalma/artım			
İlin əvvəlində nağd pul və nağd pul ekivalentləri			
İlin sonunda nağd pul və nağd pul ekivalentləri			

2.2.Azərbaycan banklarında kreditləşmə prosesinin təşkilinin təhlili

Kredit strategiyası cəlb olunmuş vəsaitlərin strukturu, kadr və informasiya resurslarının yetərliyi və adekvatlığı nəzərə alınmaqla kreditlərin növləri üzrə (ipoteka, istehlak, kommersiya) bankın kredit resurslarının yerləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edir. Strategiyada kredit portfelinin diversifikasiyası, qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olan borcalanlarla əməkdaşlığa yol verilməməsi və digər kreditləşmə fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər üzrə bankın mövqeyi ifadə edilir.

Bank tərəfindən kredit sifarişlərinin qiymətləndirməsi meyarları ən azı aşağıdakı amillər üzrə qruplaşdırılır:

1. Kreditin məqsədi və ödənişlərin mənbəyi;
2. Borcalanla və onun sifariş etdiyi kreditlə bağlı riskin səviyyəsi;
3. Kreditin, habelə onun müqabilində təklif olunan təminatın bazar və iqtisadi dəyişikliklərə qarşı həssaslığı;
4. Borcalanın kredit tarixi, habelə tarixi məlumatlar və müxtəlif ssenarilər nəzərə alınmaqla nağd vəsait axını proqnozlarına əsasən borcalanın cari kredit qaytarma qabiliyyəti;

5. Kommersiya kreditləri üzrə fəaliyyət sahəsində borcalanın təcrübə və bilikləri;
6. Kreditin növü ilə bağlı iqtisadi/bazar sektorunun vəziyyəti və həmin sektorda borcalanın vəziyyəti;
7. Kredit müddəti ərzində kredit müqaviləsinə düzəlişlər edilməsi imkanı da daxil olmaqla kreditin şərtləri və müddəti;
8. Təminatın adekvatlığı və zərurət yarandıqda onun realizasiyası və ya istifadə edilməsi.

Borcalana kredit ilk dəfə verildikdə bank borcalanın nüfuzunu və öhdəlik götürmə qabiliyyətini nəzərə almalıdır. Lakin yeganə əsas olmamalıdır. Hüquqi şəxslər tərəfindən təqdim olunmuş kredit sifarişi qiymətləndirilərkən bank sifarişçinin korporativ idarəetmə sisteminin mövcudluğu və onun adekvat olmasını kredit riskinin ölçülməsində nəzərə almalıdır. Bank müəyyən edilmiş meyarlara əsaslanaraq hər bir borcalana (fiziki şəxslər və fərdi sahibkarlar istisna olmaqla) bankdaxili reyting verməlidir.

Kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalar kredit işini hərtərəfli tənzimləməli və kredit əməliyyatları aparılan zaman işdə rəhbər tutulmalıdır. Hər bir bank kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalarda apardığı kredit əməliyyatlarının xarakterini və mü- rəkkəbliyini nəzərə alaraq aşağıdakı məsələləri əks etdirməlidir:

Səlahiyyət bölgüsü. Bankdaxili qaydalarda kreditlərin verilməsi funksiyasını yerinə yetirən strukturların dəqiq səlahiyyət bölgüsü müəyyən edilməlidir. Bankdaxili strukturlara və ayrı-ayrı əməkdaşlara kredit sifarişlərinə rəy verilməsi və müvafiq qərarın qəbul edilməsi səlahiyyəti verilərkən qüvvədə olan bank qanunvericiliyinin tələbləri, əməkdaşların iş təcrübəsi və ixtisas səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

Maraqlar münaqişəsinin yaranmasına yol verməmək məqsədilə bankda kredit riskinin qiymətləndirilməsi, o cümlədən kreditlərin təsnifləşdirilməsi funksiyası kredit portfelinin keyfiyyətinə, habelə normativlərə, prudensial hesabatlığa, bankdaxili tələb və limitlərin icrasına nəzarət funksiyasından müstəqil olmalıdır. Bank qeyd olunan funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün məsul şəxslər və ya struktur bölmələr müəyyən etməlidir.

Bankın rəhbərliyi təşviqetmə siyasəti ilə kredit siyasəti arasında ziddiyyətin yaranmasına yol verməməlidir (müəyyən olunmuş kredit limitlərinə riayət etmədən verilmiş kreditlərin sayının və məbləğlərinin artırılması əlavə mükafatlandırılmamalıdır).

Kreditlər üzrə limitlər və kreditlərin cəmləşməsi. Bankdaxili qaydalar kreditlərin bütün məlum cəmləşmələri üzrə (kreditlərin növləri, aidiyyəti olan şəxslər, iqtisadiyyatın sektorları, coğrafi zonalar və s.) limitlər, müntəzəm monitoring və hesabat tərtib edilməsi ilə əlaqədar tələbləri müəyyən etməlidir.

Limitlər müəyyənləşdirilərkən bank tərəfindən hər bir kredit növü üzrə tələb olunan gəlirlik səviyyəsi və kredit portfelinin, habelə kreditlərin verilməsi üçün cəlb edilmiş vəsaitlərin həssaslığının qiymətləndirilməsinin nəticələri nəzərə alınmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda kredit portfelinə və ya məcmu kapitalla nisbətə bank tərəfindən Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi prudensial tələblər nəzərə alınmaqla ən azı aşağıdakı limitlər müəyyən edilməlidir:

1. hər bir növü üzrə kreditin maksimum məbləği və növlər üzrə kreditlərin cəmləşməsi;
2. kreditlərin ümumi həcmnin depozitlərin həcminə nisbəti;

3. kreditlərin ümumi həcmnin depozitlərin və cəlb edilmiş digər vəsaitlərin cəminə nisbəti;

4. bir borcalan və bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupu üzrə kreditin maksimum məbləği və bu cür kreditlərin cəmləşməsi;

5. coğrafi yerləşmə üzrə kreditlərin cəmləşməsi, o cümlədən bir ölkə və ya bir-biri ilə sıx əlaqədə olan ölkələr üzrə cəmləşmə;

6. kreditlərin əsas valyuta növləri üzrə cəmləşməsi;

7. aidiyyəti olan şəxslərə verilən kreditin maksimum məbləğ və bu cür kreditlərin cəmləşməsi;

8. borcalanlar statusu üzrə kreditlərin cəmləşməsi (hüquqi, fiziki şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər);

9. təminatın növü üzrə cəmləşmə (daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar və s.);

10. eyni ödəmə müddətləri olan kreditlərin cəmləşməsi;

11. təminatçısı eyni olan kreditlərin cəmləşməsi;

12. qeyri-işlək kreditlərin cəmləşməsi;

13. təminatsız (blank) kreditlərin maksimum məbləği və bu cür kreditlərin cəmləşməsi;

14. filial tərəfindən verilən kreditlərin maksimum məbləği və bu cür kreditlərin cəmləşməsi (filiala bu növ əməliyyatlara icazə verildikdə).

Kreditlərin mühüm cəmləşməsi barədə rəhbərliyə mütəmadi olaraq məlumat təqdim olunmalıdır. Müəyyən olunmuş limitlərdən artıq məbləğdə, habelə bank üçün yeni olan sahəyə kreditlər yalnız Müşahidə Şurasının razılığı əsasında verilməlidir. Belə kreditlər

verilərkən bankın üzərinə götürdüyü riskin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üçün əlavə prosedurlar olmalıdır.

Kreditləşmə sahələri və növləri. Kredit strategiyasına əsasən və müxtəlif kredit növlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bank hər bir kredit növü üzrə kreditlərin verilməsi, monitorinqi və onlara nəzarət üzrə fərqli qaydalar müəyyən etməlidir.

Bankın mövcud kredit strategiyasında nəzərdə tutulmayan digər kredit növlərinə tələbat yarandıqda onların verilməsi üzrə prosedurlar müəyyən edilməlidir.

Qeyri-rezidentlərə və respublikadan kənarda fəaliyyət göstərən şəxslərə kreditlər verilərkən bank tərəfindən kreditorun mənşə və ya fəaliyyət göstərdiyi ölkə ilə bağlı riskin ölçülməsi və monitorinqi üzrə prosedurlar bankdaxili qaydalarda öz əksini tapmalıdır.

Kreditləri xarici valyutada verildikdə (ölkədaxilində və ölkədən kənar) belə kreditlərlə bağlı yaranan xarici valyuta riski, habelə beynəlxalq əməliyyatlarda yaranan transfer riski də nəzərə alınmalıdır.

Bank kreditin məqsədyönlü istifadəsini müəyyən etmək məqsədilə kredit sifarişinin qiymətləndirilməsi zamanı müştərilərin fəaliyyətinin təhlilini aparmalı, habelə kreditə xidmət dövründə bu fəaliyyətin daimi monitorinqini həyata keçirməli və müvafiq tədbirlər görməlidir. Bank tərəfindən müştəri fəaliyyəti təhlil edilərkən Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin “Müştərini Tanı” standartını rəhbər tutmalıdır.

Kreditlərin ödəniş müddətləri və şərtləri. Kreditin (əsas borc və faiz məbləğləri) ödəniş müddəti kreditin məqsədindən, növündən, ödəmə mənbəyindən, borcalanın fəaliyyətinin mövsümi/dövri xarakterindən, habelə real pul axınlarının proqnozundan asılı olaraq müəyyən edilməlidir.

Bankdaxili qaydalarda kreditlərin ödənilməsi müddətlərinin uzadılmasına, qanunvericiliyə uyğun olaraq vaxtından əvvəl ödənişlərin bank tərəfindən tələb edilməsinə dair ümumi şərtlər müəyyən edilməli və kredit müqaviləsində öz əksini tapmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda kredit üzrə ödənişlər anuitet formasında nəzərdə tutulduqda anuitet ödənişlərin vaxtından əvvəl aparılması şərtləri və bu zaman anuitetlərin yenidən hesablanması və ödənilməsi (anuitet ödənişlərin məbləğinin azaldılması və/və ya ödəniş müddətinin qısaldılması) qaydaları müəyyən edilməlidir.

Bankdaxili qaydalarda ilkin ödəniş (kredit hesabına alınan əmlakın dəyərinin bir hissəsinin borcalan tərəfindən öz vəsaiti hesabına ödənilməsi) nəzərdə tutulduqda, bu ödənişlərə dair minimal tələblər müəyyən edilməlidir.

Bankdaxili qaydalarda ayrı-ayrı kreditlər və onların müxtəlif növləri üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən iqtisadi və bazar şərtləri, habelə müxtəlif amillər nəzərdə tutulmalıdır. Banklar kreditlərə tətbiq ediləcək faiz dərəcələrini müəyyənləşdirərkən resursların dəyərini, kreditlərə xidmət xərclərini, ümumi inzibati xərcləri, mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatı və yetərli miqdarda mənfəəti, portfel üzrə itkiləri, eləcə də əlavə komissiyon haqlarının tutulub-tutulmamasını nəzərə almalıdırlar.

Kreditin növündən asılı olaraq bank faiz dərəcələrinin minimum və maksimum həddini istifadə etdikdə bu zaman onların istifadəsi meyarlarını müəyyən etməlidir.

Güzəştlər. Bankda güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi üçün müvafiq meyarlar müəyyən edilməlidir. Güzəştli kreditlərin verilməsi praktikası, yəni eyni növ kredit və borcalanlarla müqayisədə digər borcalanlara daha sərfəli şərtlərlə kreditlərin verilməsi

dəqiq prosedurlaşdırılmalı və bankın ümumi kredit strategiyası, habelə bank qanunvericiliyinin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Təminatın dəyəri bankı kredit əməliyyatı üzrə dəyən zərərdən qorumaq üçün kifayət etməli, eyni zamanda kreditlərin qaytarılması üçün yeganə və əsas mənbə olmamalıdır. Kreditin qaytarılması üçün əsas borcalanın sağlam maliyyə vəziyyəti və fəaliyyəti dövründə əldə etdiyi pul vəsaiti olmalıdır.

Kreditlər təminatla və ya təminatsız (blank) şərtlərlə verilə bilər. Təminatsız kreditlərin verilməsi üzrə bank tərəfindən ayrıca meyarlar müəyyən edilməlidir. Təminatsız kreditlər yalnız krediti qaytarma qabiliyyəti və nüfuzu yüksək səviyyədə olan borcalana onun gəlirliyinin adekvat olması müəyyən edildikdə verilməlidir. Təminatsız kreditlər verdikdə bank borcalanın daha uzunmüddətli maliyyə hesabatlarını (fiziki şəxslər üçün əmək haqqı və/və ya rəsmi qaydada təsdiq edilmiş fiziki şəxsin digər mənbələrdən aldığı gəlirlər barədə arayış) və kredit tarixini əldə etməlidir. Maliyyə hesabatları (arayışlar) sifarişin təqdim edilməsi tarixindən fiziki şəxslər üçün ən azı əvvəlki altı aylıq dövrü, hüquqi şəxslər üçün isə iki illik dövrü əhatə etməlidir.

Bankdaxili qaydalarda girov şəklində götürüləcək təminatın bazar dəyərinin kredit məbləğinə olan nisbətinin məqbul əmsalları müəyyənləşdirilməlidir.

Təminat girov şəklində götürülərkən bankdaxili qaydalarda girovun qiymətləndirilməsinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq bankın mütəxəssisi və ya kənar qiymətləndirici tərəfindən aparılmasına dair prosedurlar müəyyən edilməlidir. Girovun qiymətləndirilməsi üçün bankın əməkdaşlarının və ya kənar qiymətləndiricilərin cəlb edilməsi üzrə meyarlar müəyyən edilməlidir. Qiymətləndirməni həyata keçirən bankın əməkdaşları müvafiq bilik səviyyəsinə və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Bankda

qiymətləndirmənin aparılması üçün cəlb edilən kənar qiymətləndiricilərin pesəkarlığına, təcrübə və ixtisasına qarşı tələblər, habelə onların seçilməsi mexanizmləri müəyyən edilməlidir. Məbləği bankın məcmu kapitalının 5%-dən yuxarı olan bir borcalana və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupuna verilən kreditlər üzrə girov ən azı iki kənar qiymətləndirici tərəfindən ayrıca qiymətləndirilməlidir. Bu zaman qiymətlər fərqli olduqda bank tərəfindən girovun aşağı olan qiyməti əsas götürülməlidir.

Girovla təmin olunmuş kreditlərdən dəyən zərərin minimallaşdırılması üçün təminatın bazar dəyəri konservativ yanaşma, qiymətləndiricinin seçilməsi isə sərt meyarlar əsasında müəyyən edilməlidir.

Kredit üzrə təminat qəbul edildikdə bank girov kimi götürülmüş əmlak üzrə bütün texniki və hüquqi sənədlərin təqdim olunmasını tələb etməlidir. Bank təminatla bağlı təqdim edilmiş sənədlərlə təminatın faktiki mövcudluğu və keyfiyyəti arasında uyğunsuzluğu aşkar etmək, borcalan tərəfindən təminatın adekvat vəziyyətdə saxlanmasını təmin etmək məqsədilə bankdaxili qaydalarda müvafiq tədbirləri (yerlərdə dövrü yoxlamaların aparılması və s.), habelə təminatın sığortalanmasına dair tələbin irəli sürülməsi hallarını əks etdirilməlidir.

Kreditlər qiymətli kağızlarla təmin olunduqda, bank bu kağızların real dəyəri və satış imkanlarını nəzərə alaraq onların qiymətləndirilməsi qaydalarını müəyyən etməlidir.

Bankdaxili qaydalarda təminatın əvəzləşdirilməsinin, habelə yeni təminatın dəyərinin kreditin məbləğinə olan nisbətinin dəyişdirilməsi üzrə mümkün hallar, meyar və prosedurlar müəyyən edilməlidir. Bundan əlavə, bank öz siyasətinə və Mərkəzi Bankın müvafiq tələblərinə uyğun yeni təminatın dəyərinin kreditin məbləğinə olan nisbətinin minimum səviyyəsini təyin etməlidir.

Borcalan tərəfindən girov şəklində təqdim olunmuş əmlakın əvəz edil-məsinə zərurət yarandıqda bank yeni təminatın dəyərinin kreditin ödənilməmiş məbləğinə olan nisbətinin əvvəlki səviyyədən aşağı olmasına yol verməməlidir.

Kredit qiymətli kağızlarla, zəminliklə, qarantiyalarla və ya bank depozitləri ilə təmin olunduqda bank bu təminatlar üzrə müddətlərini nəzərdən keçirməlidir. Belə təminatın müddəti kreditin qaytarılma müddətindən az olduqda və ya borcalan tərəfindən bu təminatın əvəz edilməsinə zərurət yarandıqda bank yeni təqdim olunmuş təminat üzrə keyfiyyət və likvidlik göstəricilərinin, habelə təminatın dəyərinin kreditin ödənilməmiş məbləğinə nisbətinin ilkin təminat göstəricilərindən az olmamasını təmin edilməlidir.

Yeni təminatın qiymətləndirilməsi və onun barəsində qərarın qəbul edilməsi üzrə banka yetərli vaxt verilməsi üçün yeni təminat ilkin təminatın vaxtı başa çatmamışdan əvvəl təqdim olunmalıdır.

Kreditin müddəti başa çatanadək real bazar dəyərinin təyin edilməsi və təminatın likvidliyinin monitorinqi üçün təminat mütəmadi olaraq bank tərəfindən yenidən qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə bank təminatının mütəmadi olaraq yenidən qiymətləndirilməsi zəruri olan kreditlərin məbləğini, habelə yenidənqiymətləndirmənin dövriliyini bankdaxili qaydalarda müəyyən etməlidir. Bankdaxili qaydalarda təminatın qiymətində müşahidə olunan mənfi meyllərə reaksiya vermə prosedurları müəyyən edilməlidir. Bankda təminatın qiymətləndirilməsi qrafiki, hesabatlıq sistemi və qiymətləndirmənin həyata keçirilməsinə məsul şəxslər müəyyən edilməlidir.

İstehlak və mikro-kreditlər üzrə girova nəzarətin həyata keçirilməsi üçün belə girovların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bankda ixtisaslaşmış bankdaxili sistem

qurulmalıdır. Həmin sistem girovun verilmiş kreditin şərtlərinə və müddətinə adekvat olmasına nəzarəti təmin etməlidir.

Qarantiya və ya zəminliklə təmin olunmuş kreditlərin verilməsi üçün bank qarant (zəmin) haqqında ətraflı maliyyə məlumatlarının təqdim olunmasını tələb edir. Bu zaman tələb olunan məlumatın tərkibi kreditlərin verilməsinə dair bankdaxili qaydalarda öz əksini tapmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda borcalanların krediti qaytarmaq qabiliyyətini müəyyən-ləşdirmək məqsədi ilə həm kreditlər verilməzdən əvvəl, həm də kreditlər verildikdən sonra maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi tələbi müəyyən olunmalıdır. Borcalan hüquqi şəxs olduqda ondan başa çatmış maliyyə ili üzrə auditdən keçmiş hesabatların, vergi orqanlarına verilən hesabatların, pul vəsatinin hərəkəti barədə hesabatın və digər he-sabatların təqdim edilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Fiziki şəxslər üçün maliyyə hesabatları qis-mində əmək haqqı və/və ya rəsmi qaydada təsdiq edilmiş fiziki şəxsin digər mənbələrdən aldığı gəlir barədə arayış tələb olunmalıdır. Qanunvericilikdə hüquqi şəxslərin hesabatlarının Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun təqdim olunması nəzərdə tutulduqda bu hesabatların təqdim edilməsi bank tərəfindən şərt kimi müəyyən olunmalıdır.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi sənədləşdirilməlidir. Zərurət yarandıqda banklar borcalan haqqında maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsi üçün müstəqil ekspertləri, məsləhətçiləri cəlb edə bilərlər.

Bankdaxili qaydalarda borcalanın maliyyə məlumatlarının əhatə tamlığının və mötəbərliyinin təsdiqi üçün onun digər tərəflər qarşısında borc, zəminlik və digər müqavilə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Bu məqsədlə banklar Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinin məlumatlarından istifadə edə

bilərlər. Bundan əlavə, banklar auditorlardan, reyting agentliklərindən, vergi və digər dövlət orqanlarından və s. mənbələrdən əlavə məlumatlar əldə edə bilər.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinin monitorinqi kredit üzrə borc ödənilənədək həyata keçirilməlidir.

Bir borcalana və bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupuna kreditlərin verilməsi. Kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edərkən bank tərəfindən bir neçə borcalanın maliyyə və idarəetmə baxımından borcalanlar qrupu təşkil etdiyi araşdırılmalıdır. Bundan əlavə bank tərəfindən bir borcalana və ya bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupuna müxtəlif fəaliyyət növü üzrə kreditlərin verilməsi hallarının aşkara çıxarılması üzrə qaydalar müəyyən edilməlidir. Bir borcalana və ya bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupuna kreditlərin verilməsi qaydaları müəyyən edilərkən bank Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktlarının tələblərini nəzərə alınmalıdır.

Banka aidiyyəti olan şəxslərə və aidiyyəti olan şəxslər adından hərəkət edən şəxslərə kreditlərin verilməsi. Bankdaxili qaydalarda banka aidiyyəti olan şəxslərə və aidiyyəti olan şəxslər adından hərəkət edən şəxslərə (bundan sonra- aidiyyəti olan şəxslər) kreditlərin verilməsi üçün şərtlər və məhdudiyyətlər müəyyən edilməlidir. Bu şərtlər və məhdudiyyətlər bank qanunvericiliyinə, o cümlədən Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktlarına uyğun olmalıdır. Bankdaxili qaydalarda banka aidiyyəti olan şəxslərə kreditlər verilən zaman onlar üçün eyni kreditqaytarma imkanları olan digər borcalanlara nisbətən güzəştli şərtlərin nəzərdə tutulmadığı qeyd olunmalıdır.

Banka aidiyyəti olan hüquqi şəxsin kredit sifarişini qiymətləndirərkən bank onun auditor rəyi ilə təsdiq edilmiş ən azı son iki illik maliyyə hesabatlarının təqdim olunmasını tələb etməlidir.

Bankda aidiyyəti olan şəxs ona verilən kreditin qiymətləndirilməsində, təsdiq edilməsində və verildikdən sonra ona nəzarət prosesində iştirak edə bilməz. Bu şəxslərə verilən kreditlər yalnız təminatlı kredit olmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda banka aidiyyəti olan şəxslərə verilmiş kreditlər barədə Müşahidə Şurasına hesabatlıq sistemi, habelə hesabatların dövriliyi müəyyən edilməlidir.

Sindikativ və birgə kreditlərin verilməsi. Bank sindikativ və birgə kreditlərin verilməsində iştirakçı bank qismində çıxış etdikdə üzərinə götürdüyü riskin adekvat qiymətləndirilməsində təşkilatçı bankın və ya digər iştirakçı bankların birgə qiymətləndirməsinə deyil, kredit sifarişinin tam həcmdə özü tərəfindən aparılan hərtərəfli təhlilinə əsaslanmalıdır. Qeyd olunan məsələ bankın daxili qaydalarında öz əksini tapmalıdır.

Banklararası kreditləşdirmə. Bankdaxili qaydalarda banklararası kreditləşdirməni həyata keçirmək üçün ayrıca prosedurlar müəyyən edilməlidir. Həmin prosedurlarda ən azı aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

- borcalan banklar üzrə kredit limitləri və bu limitlərin müəyyən edilməsi əsasları;
- banklararası kreditlər xüsusi şərtlər, o cümlədən bazar şərtlərindən fərqli olan dərəcələr əsasında verildikdə, həmin şərtlərin əsaslandırılması;
- bankın müvafiq təminatlar təqdim etmək imkanının qiymətləndirilməsi;
- banklararası kreditlərin cəmləşməsi;
- bank holding şirkəti ilə bağlı risk üzrə limitin müəyyən edilməsi;
- xarici ölkələr və valyutalarla bağlı risklərin nəzərə alınması.

Balansdankənar öhdəliklər. Bankdaxili qaydalarda bank tərəfindən götürülmüş digər öhdəliklərin, o cümlədən bank tərəfindən verilmiş qarantiyaların, açılmış akkreditivlərin, yaxud bunlara oxşar alətlərin məqsədləri və onlardan istifadə edilməsi halları ətraflı əks olunmalıdır. Bu cür vasitələrin verilməsi şərtləri, onların sənədləşdirilməsi və onlar barədə hesabat təqdim edilməsi üçün tələblər müəyyən edilməlidir. Sənədləşdirmə kreditin verilməsi üçün istifadə edilən məlumat formasında aparılmalıdır. Akkreditivlər barəsində isə əlavə sənədləşmənin aparılması üzrə tələblər (aparılmış ödənişlər, məhsulun hansı ölkədə istehsal olunduğunu təsdiq edən sənəd, ödəniş tələbnaməsi, qaimələr, alınan əşyanın sığorta sənədləri və beynəlxalq praktikada qəbul olunmuş qaydalara müvafiq surətdə tələb olunan digər sənədlər) nəzərdə tutulmalıdır.

Kreditlər üzrə mümkün zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyat. Bankdaxili qaydalarda kreditlərdən dəyə bilən zərərlər üzrə yaradılmalı olan xüsusi ehtiyatın adekvatlığının qiymətləndirilməsi üzrə müvafiq proseduralar, o cümlədən qiymətləndirmənin keçirilməsi müddətləri və bunun üçün məsul şəxslər müəyyənləşdirilməlidir.

FƏSİL III. BANKLARDA KREDİTLƏŞMƏ PROSESİNİN TƏŞKİLİNDƏ KREDİT RİSKİ VƏ ONUN İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Banklarda kreditləşmə prosesinin təşkilində kredit riskinin idarə edilməsi sistemi

Risk – gözlənilməz hadisələrin bankın kapitalına mənfi təsir göstərə bilməsi və bankın biznes məqsədlərini həyata keçirmək imkanlarının məhdudlaşdırması ehtimalıdır. Ümumi bank səviyyəsində bazar riski mövcuddur. Bazar riski - faiz dərəcəsi, xarici valyuta məzənnəsi və kapitalın (həmçinin bazar qiymətli kağızların) qiymətlərindəki enib-qalxmaların nəticəsində bank aktivinin bazar dəyərini dəyişməsindən itkiyə səbəb ola bilən ehtimaldır. Bu anlayışa əsasən bazar riski riskin mənbəyindən asılı olaraq aşağıdakı kateqoriyalara bölünə bilər:

1. Faiz dərəcəsi riski – faiz dərəcəsinin dəyişilməsi nəticəsində yaranan riskdir. Bu risk mənbəyi ilk növbədə faiz gətirən maliyyə alətlərinə təsir edir;

2. Xarici valyuta riski – valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir. Bu risk mənbəyi xarici valyutada yerləşdirilən alətlərin portfelinə təsir edir. O, həmçinin ticarət əməliyyatları müxtəlif valyutalarda aparıldıqda və sonradan qiymətləndirmə uçuğu və hesabatları yerli valyutaya çevirildikdə bankın ümumi portfelini xarici valyuta riski ilə üzləşə bilər;

3. Kapital riski – kapitalın və digər bazar qiymətli kağızlarının qiymətlərindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir. Bu risk mənbəyi kapital portfelinə, eləcə də hecinq və spekulyasiya məqsədləri üçün istifadə edilən kapitalın törəmə alətlərinə təsir göstərir;

Əmtəə-mal riski - əmtəə-mal qiymətlərindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir. Bu risk mənbəyinin təsir göstərdiyi portfellər faktiki əmtəələrdən (məsələn, qızıl) və ya əmtəə fyuçerslərindən və forvard müqavilələrindən ibarət ola bilər. Bu riskin banklara təsiri onların fəaliyyətindən asılı olacaqdır.

2007-2009-cu illər global maliyyə böhranı da göstərdi ki, Mərkəzi Banklar böhranlar zamanı cəld və təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidir. Əgər bu tədbirlər vaxtında operativ olaraq həyata keçirilməzsə, ölkə iqtisadiyyatının itkisi bir neçə dəfə artıq ola bilər. Mərkəzi Banklar hər şeydən əvvəl Dünya iqtisadiyyatının mövcud durumu və izlənen tendensiyaları daimi nəzarətdə saxlamalı, ölkənin daha çox əlaqədə olduğu ölkələrin iqtisadi inkişaf templərini izləməlidir. Bununla əlaqədar bir neçə indekslər işlənilib hazırlanmışdır. Burada iki əsas indeks qeyd etmək lazımdır. 1) Bank sektorunun maliyyə dayanıqlılığı indeksi – burada aşağıda qeyd edilən göstəricilər əsasında bank sisteminin qarşılaşdığı əsas risklər nəzərə alınır:

1. Kapital səviyyəsini əks etdirən göstəricilər;
2. Likvidlik risklərini əks etdirən göstəricilər;
3. Rentabellik göstəriciləri;
4. Bazar riskləri üzrə göstəricilər;
5. Aktivlərin keyfiyyətini əks etdirən göstəricilər

Hər qrup üzrə ümumiləşmiş nəticə göstəricilərin orta ölçülmüş qiyməti əsasında hesablanır. Ümumi indeks aşağıdakı intervallarda olduqda uyğun olaraq dayanıqlılığın səviyyəsi müəyyənləşdirilir.

Göstərici (1; 1.5) intervalında olduqda vəziyyət – sabit; [1.5; 2) olduqda – normal (orta risk səviyyəsi); [2; 2.5) olduqda qənaətbəxş ; [2.5; 3) - qənaətbəxş (risklərin yüksək səviyyədə olması müşahidə olunur); [3; 3.5) - qeyri-sabit; [3.5; və yuxarı) olduqda isə bank sisteminin vəziyyəti təhlükəli kimi qiymətləndirilir.

2) Digər bir indeks isə bank sektorunun kövrəklik indeksidir. Bu bank sisteminin davamlılığını xarakterizə edən göstəricidir. İndeks özəl sektora kreditlərin, xarici borc öhdəliklərinin və əhalinin əmanətlərinin standart kənarlaşmanın orta qiyməti olaraq müəyyən edilir [13].

$$BSF3_t = \frac{\left(\frac{CPS_t - \mu_{cps}}{\sigma_{cps}} \right) + \left(\frac{FL_t - \mu_{fl}}{\sigma_{fl}} \right) + \left(\frac{DEP_t - \mu_{dep}}{\sigma_{dep}} \right)}{3}$$

haradakı,

$$CPS_t = \left[\frac{(LCPS_t - LCPS_{t-12})}{LCPS_{t-12}} \right] \quad FL_t = \left[\frac{(LFL_t - LFL_{t-12})}{LFL_{t-12}} \right] \quad DEP_t = \left[\frac{(LDEP_t - LDEP_{t-12})}{LDEP_{t-12}} \right]$$

LCPS – özəl sektora kreditlər;

LFL – xarici borc üzrə öhdəliklər;

LDEP – əhalinin əmanətləri;

CPS – özəl sektora kreditlərin illik dəyişməsi;

FL – xarici borc üzrə öhdəliklərin illik dəyişməsi;

DEP – əhalinin əmanətləri göstəricilərin illik dəyişməsi;

μ və σ – göstəricilərin müvafiq olaraq orta riyazi qiyməti və standart kənarlaşmasıdır.

Tarixi bazaya əsaslanan hesablamalar və beynəlxalq təcrübəyə əsasən indeks

dəyəri $-0.5 < BSF3_t < 0$ arasında qiymət aldıqda bank sektoru orta dərəcədə kövrək,

$BSF3t \leq -0.5$ isə bank sektorunun yüksək səviyyədə davamsız olduğu qəbul edilir.

BSF indeksinin dəyişməsi və hipotetik bank böhranının beş fazası

	Bankın rəftarı	BSF indeksinin dəyişmə istiqaməti	Bank kövrəkliyi Bank böhranı	Yaxınlaşma ehtimalı
Faza 1	Həddindən artıq risk alma	Sıfırdan yuxarı əhəmiyyətli artım	Aşağı düşür (optimist və ya artım fazası)	Böhran ehtimalı artmağa başlayır.
Faza 2	Ümumiyyətlə riskdən qaçma	Birdən azalmanın başlanması	Artmağa başlayır	Daha da artır.
Faza 3	Riskin aradan qaldırılması	Sıfırın altına düşmə(lakin yenə-0,5-in üzərində)	Əhəmiyyətli artım (orta kövrəklik)	Sistem böhran sərhəddinə yaxınlaşır.
Faza 4	Riskin aradan qaldırılması	-0,5 altına düşmə	Artmağda davam edir (yüksək kövrəklik)	Çox güman böhran bu fazada baş verir.
Faza 5	Tədricən yenidən risk almağa başlamaq	Sıfıra istiqamətdə artım	Yenidən düşür(bərpa dövrü)	Böhran sona çatmışdır(BSF indeksi sıfıra bərabər və ya yaxındır.)

Qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi bank tərəfindən bank sisteminin kövrəklik indeksi hesablanmış və nəticəyə görə bank sisteminin kövrəklik indeksi kritik hədd olan (-0.5) həddini keçməmiş və həyata keçirilən preventive tədbirlər nəticəsində risklərin çevik tənzimlənmişdir².

Bununla belə, bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər gücləndirilməli, baş verə biləcək risklərin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi prosesi aparılmalıdır. Buna misal olaraq 2014-cü ilin yanvar ayından başlayaraq vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi nəzarətdə

²Mərkəzi Bank və iqtisadiyyat jurnalı, AMB, I rüb, 2013 . səh. 92

saxlamaq üçün Mərkəzi Bankın istehlak kreditlərinin verilməsi zamanı tələb olunan prosedurun sərtləşdirilməsini qeyd edə bilərik. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu həyata keçirilən tədbirlər iqtisadi aktivliyin zəiflədilməsi istiqamətində olmamalıdır. Çünki, Mərkəzi Bankın son hədəflərindən biri də ÜDM artımının təmin edilməsi olduğundan Mərkəzi Bank həyata keçirdiyi preventiv tədbirlərdə bu xüsusiyyəti mütləq diqqətdə saxlamalıdır.

AMB tərəfindən banklarda kapitalın adekvatlığının yoxlanması və qiymətləndirilməsi prosesində tələb yaranarsa, hər bir bankdan bazar risklərinin örtülməsi üçün əlavə kapitalın təmin edilməsi tələb edilir.

Risklərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən təşkilati struktur ümumi bank səviyyəsində (Bazar riski: faiz dərəcəsi riski, valyuta riski, kapital riskiəmtəə riski) gözlənilməz hadisələrin bankın kapitalına mənfi təsir göstərə bilməsi və bankın biznes məqsədlərini həyata keçirmək imkanlarının məhdudlaşdırmasının qarşını almaqla bərabər, həmçinin bankın daxilindən qaynaqlanan, yəni ayrı-ayrı fərdi əməliyyat səviyyəsində (Kredit riski, Əməliyyat riski, Nüfuz riski, Strateji risk, Likvidlik riski) ortaya çıxan riskləri minimizə etmək məcburiyyətindədir.

Kredit riski, aktivin dəyərini itirməsinə və yaxud dəyərsiz hala düşməsinə səbəb olan, borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi kimi hadisəsindən (balansdankənar hadisələr daxil olmaqla) yaranan zərər ehtimalıdır. Kredit risklərinin idarə edilməsində məqsəd, belə kredit hadisələrini aradan qaldırmaq, kredit riski təhlükəsini məqbul olan parametrlər daxilində saxlamaq, bank aktivlərinin sağlamlığını qorumaq və onlardan əldə olunacaq gəlirlərin itkilərin örtəcəyini təmin etməkdən ibarətdir. Banklar, bütün kredit

portfelinin riskini, eləcə də ayrı-ayrı kreditlərdə və ya əməliyyatlarda mövcud olan riskləri idarə etməlidir.

Risklərin İdarə Edilməsi Departamenti kredit risklərinin idarə edilməsində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

1. Əks tərəfin kredit sazişinin şərtlərinə riayət etməsinə nəzarət etmək;
2. Mütəmadi olaraq müştərinin fəaliyyətindəki dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün onunla görüşlər təşkil etmək;
3. Davamlı olaraq kreditin yalnız kredit sazişində göstərilən məqsədlər üçün istifadə olunmasını yoxlamaq;
4. Mövcud olan bütün məlumatlar (kütləvi informasiya vasitələrinin nəşrləri daxil olmaqla) vasitəsilə müştərinin, eləcə də onun zəmanətçilərinin maliyyə vəziyyətinə nəzarət etmək;
5. Lazım gəldikdə vaxtı ötmüş kreditlərlə əlaqədar müvafiq prosedurlardan istifadə etmək.

Kredit risklərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı ölçülər hesablanı bilər:

Qabaqcadan ödənilmə riski: bu risk müştərinin və ya əks tərəfin krediti ödəyə bilməməsi nəticəsində yaranan zərər riskidir. Bu zaman zərərin ölçüsü qüvvədə olan bazar dərəcələrindən asılı olur. Qabaqcadan ödənilmə riski, kredit ekvivalentliyi prinsipinə görə ölçülməlidir və riskin vəziyyətinin cari bərpa dəyərinin bazardakı dəyişikliklərin nəticəsi kimi müəssisənin gələcək potensial risk təhlükəsinin bəzi çoxsaylı təxminlərinin cəmini əks etdirməlidir.

Cari təhlükə: bu əks tərəfin bu gün krediti ödəyə bilmədiyi və vəziyyətin cari bazar şəraitində yenidənqiymətləndirilməsinə ekvivalent olduqda yaranan zərər növüdür.

Potensial risk təhlükəsi: əks tərəf gələcəkdə müəyyən olunmuş müddət ərzində krediti ödəyə bilmədikdə nəyin itiriləcəyini əks etdirən əməliyyatın, gələcək cari bərpa dəyərinin qiymətləndirilməsidir. Mükəmməl təcrübəyə əsasən, bu dəyər simulyasiya vasitəsilə əldə olunmalıdır və bazarın dəyişkənliyi, portfelin təsiri, əvəzləşdirmə müqavilələri, girov və digər kredit vasitələrini (zəmanətlər, akkreditivlər və s.) nəzərə almaqla, Riskə məruz Dəyərə görə bazar riski simulyasiyasına analoji olmalıdır. Nisbətən mürəkkəbləşdirilmiş alternativ təcrübəyə görə, potensial risk təhlükəsini hesablamaq üçün qiymətləndirmələrdən etibarlı istifadə oluna bilər.

Gözlənilən zərər, mövcud məlumata əsasən bankın üzlaşacağı ehtimal edilən zərərlərin səviyyəsini əks etdirir. Bu, gələcək potensial təhlükənin əks tərəfin krediti ödəyə bilməməsi ehtimalı və nəzərə alınmış yığılma dərəcələri ilə riyazi ehtimaldır. Gəlirlərə tətbiq edilən kredit riski dəyəri kimi istifadə edilən gözlənilən kredit itkisi ölçüləri, bankı uzun müddətli istifadə olunan kredit zərərlərindən qorumaq üçün bir vasitədir.

Gözlənilməyən zərər, faktiki zərərin gözlənilən zərərdən yuxarı və ya aşağı olacağı ehtimalını əks etdirir. Gözlənilməyən zərərin səviyyəsi, müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində ən pis kredit zərərinə ölçməklə qiymətləndirilir. Müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində gözlənilməyən zərərləri hasil etmək üçün kifayət risk kapitalının bölüşdürülməsi ilə gözlənilməyən zərər ölçüləri, bankı gözlənilən kredit zərərlərindən xeyli yüksək olan qısamüddətli zərərlərdən qoruyan vasitədir.

Hesablaşma riski: əks tərəfdən gözlənilən ödənilməmiş məbləğlərdir ki, burada dəyər artıq bank tərəfindən əks tərəfə göndərilmişdir. Məsələn, hesablaşma riski xarici valyuta əməliyyatları ilə və ya qiymətli kağızların sərbəst təchiz edilməsi zamanı (ödəniş qəbul edilməzdən əvvəlki təchizat) yarana bilər. Spot xarici valyuta əməliyyatları baş

verdiyi halda, bu riskin saat qurşağındakı fərqlər, valyutanın ödənilməsi və onun benefisiarının hesabına göndərilməsi zamanı yaranan vaxt fərqlərinə görə meydana çıxması ehtimal edilir.

Likvidlik riski, bankın aktivlərində olan artımı maliyyələşdirə bilməməsi və öz öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirə bilməməsi riskidir. Banklara təsir göstərə biləcək üç növ likvidlik riski vardır:

1. Qısamüddətli nağd vəsaitlərə olan tələbləri yerinə yetirmək üçün kifayət qədər pul və qiymətli kağızları saxlaya bilməməsi;
2. Əlavə maliyyələşdirmənin əldə edə bilməməsi;
3. Bazar mövqeyini bağlaya və ya ləğv edə bilməməsi.

Gələcək maliyyələşdirmə tələblərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Risklərin İdarə Edilməsi Departamenti hər bir valyuta üzrə proqnozlaşdırılan nağd vəsaitlərin axınını qiymətləndirməli və nəzarət altında saxlamalıdır. Bazar və ya bazar likvidliyinin itirilməsindən yaranan likvidlik ehtiyaclarını ödəmək üçün yaradılan alternativ strategiyalar bankın gözlənilməyən hallar üzrə likvidliyin planlaşdırılması prosesinə daxil edilməlidir.

Bankın fəaliyyət göstərdiyi bazarlardakı likvidlik riskləri müntəzəm olaraq qiymətləndirilməlidir. Müvafiq hallarda, bazar likvidliyi riski, bazar mövqeyinin bağlanması üçün təxmin olunan vaxtı əks etdirməklə Riskə məruz Dəyər modelinə daxil edilməlidir.

Likvidlik Boşluğu riski (müxtəlif zaman “dilimləri” və valyuta növləri üzrə proqnozlaşdırılan nağd vəsaitlərin mədaxili ilə məxarici arasındakı fərq), gələcəkdə likvidlik boşluğunun yarandığı vaxtlardakı nağd vəsait axınının diskont edilmiş dəyərinə

nəzarət etməklə və müvafiq faiz dərəcələrindəki dəyişiklikləri nəzərə almaqla ayrıca nəzərə alınmalıdır.

Bank tərəfindən onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin idarə edilməsi və nəzarəti üzrə ən azı aşağıdakıları əhatə edən likvidliyin idarə olunması prosesi formalaşdırılır:

Aktivlərin idarə olunması üzrə:

1. müxbir hesablardakı qalıqların monitorinqi;
2. kreditləşmə həcmnin monitorinqi;
3. kredit portfelinin keyfiyyətinin monitorinqi;
4. kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin monitorinqi;
5. bankın qiymətli kağızlar portfelinin monitorinqi;
6. repo əməliyyatları üzrə alınmış qiymətli kağızların monitorinqi;
7. təminat qismində istifadə oluna bilən aktivlərin monitorinqi;
8. likvidliyin adekvat səviyyədə saxlanması məqsədilə satıla bilən əsas və digər qeyri-likvid vəsaitlərin monitorinqi.

Öhdəliklərin idarə olunması üzrə:

1. son illərin tendensiyaları, mövsümi amillər, faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsinə həssaslıq və digər makroiqtisadi amillər nəzərə alınmaqla, bank tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmnin monitorinqi;
2. depozitlərin həcmnin monitorinqi (o cümlədən, bankların və digər hüquqi şəxslərin depozitləri, “overnayt” əməliyyatları);
3. depozit və digər öhdəliklər üzrə ödəmə müddətlərinin monitorinqi;
4. bankın əsas öhdəliklərinin kreditörələri üzrə daimi monitorinqin aparılması və onlarla əlaqələrin dəstəklənməsi;

5. öhdəliyin növü, öhdəlik üzrə kreditor və onun yerləşdiyi ərazi nəzərə alınaraq öhdəliyin mənbələri üzrə cəmləşmənin monitorinqi;

6. balansarxası öhdəliklərin monitorinqi.

Əməliyyat riski, qeyri-adekvat və ya uğursuzluqla nəticələnmiş daxili proseslərdən, insanlardan və ya sistemlərdən, yaxud kənar hadisələrin baş verməsindən yaranan zərər riskidir. Əməliyyat riskinin aşağıdakı kateqoriyaları mövcuddur:

1. insan resursu riski – bankın əməkdaşları tərəfindən bank fəaliyyəti ilə bağlı normativ hüquqi sənədlərdə müəyyən edilmiş tələblərin, habelə bankdaxili qaydaların pozulması ilə əlaqədar xərclərin (zərərin) yaranması riskidir;

2. sistem riski – bankda mövcud sistem və ya texnologiyalarda hər hansı təqsir olmadan baş verən problemlərlə əlaqədar xərclərin (zərərin) yaranması riskidir. Hər hansı bir niyyətlə sistem və ya texnologiyalarda baş verən itkilər insan resursu riski və ya kənar risk kimi təsnifləşdirilməlidir.

3. proses riski - qayda və prosedurlarda olan boşluqlar və ya müxtəlif əməliyyat və fəaliyyət növlərini əhatə edən qaydaların olmaması ilə əlaqədar yaranan riskdir.

4. kənar risklər - üçüncü tərəf və ya təbiətin vurduğu ziyan nəticəsində xərclərin (zərərin) yaranması riskidir.

Bundan başqa, bank fəaliyyətində Nüfuz riski və Strateji risk kimi risklərin idarə edilməsi də vacibdir. Nüfuz riski – banka qarşı etimadın azalması və mənfi ictimai rəy nəticəsində xərclərin (zərərin) yaranması riskidir.

Strateji risk isə strateji hədəflərin düzgün seçilməməsi nəticəsində bankın üzləşdiyi riskdir.

Beləliklə, hər bir bankda onun əməliyyatlarının növünə, həcminə, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə adekvatrisklərin idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır. Kredit risklərinin ayrı-ayrı kreditlər səviyyəsində baş verməsinə aşağıdakılar səbəb ola bilər:

- Borcalanın borcun qaytarılması və kreditin xidməti üçün pul vəsaitinin olmaması
- Təminatın likvidlik riski
- Kredit üzrə məsuliyyətli olan üçüncü şəxslərin öhdəliklərinin yerinə yetirməməsi
- Borcalanın şəxsi keyfiyyətləri

Kredit risklərinin kredit portfeli səviyyəsində baş verməsinə aşağıdakılar səbəb ola bilər:

- İqtisadiyyatın sektorlarının hər hansı biri üzrə yüksək konsentrasiya
- Valyutalar üzrə portfelin cəmləşməsi
- Kredit portfelinin bankın tələbinə cavab verməyən strukturu
- İşçi heyətinin kvalifikasiyası.

Kredit riskinin idarə olunması aşağıda qeyd olunan mərhələləri əhatə edir:

- Kredit riskinin qiymətləndirilməsi;
- Kredit riskinin monitorinqi;
- Kredit riskinin tənzimlənməsi.

Kredit riskinin idarə olunması işinin məram və məqsədlərinə aşağıda qeyd edilmiş metodlar vasitəsi ilə müəyyən prinsiplərə riayət vasitəsi ilə yetmək olar:

- Sərhəd göstəricilər (limitlər) sistemi;
- Səlahiyyətlər və qərarların qəbulu sistemi;
- Məlumat sistemi;

- Monitoring sistemi;
- Nəzarət sistemi.

Risqlərin idarə edilməsi sistemi qurularkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. bankın missiyası, strateji və taktiki hədəfləri;
2. bankın əməliyyat və fəaliyyət növləri;
3. bankın menecment və əməliyyat prosesləri;
4. bankdaxili təşkilati struktur;
5. daxili, xarici və tənzimləyici mühit;
6. risklərarası əlaqə və onların biri-birinə təsiri;
7. böhran vəziyyətlərində bankın dəstəklənməsi tədbirləri.

Risqlərin idarə edilməsi sistemi mütəmadi olaraq bankın daxili audit bölməsi tərəfindən qiymətləndirilməli və nəticələr barədə bankın Audit Komitəsinə hesabat verilməlidir.

Bank fəaliyyətində mövcud olan risklərin idarə edilməsi məqsədilə bankda kredit riskinin səmərəli idarə edilməsi ilə bağlı Kredit komitəsi, likvidlik və bazar risklərinin idarə edilməsi bağlı Aktiv və passivləri idarəetmə komitəsi yaradılır.

Zəruri hallarda bankın informasiya texnologiyaları sistemlərinin səmərəli və təhlükəsiz işini təmin etmək, habelə bankın qarşılaşdığı digər risklərin idarə olunması məqsədi ilə İnformasiya texnologiyaları komitəsi və digər komitələr yaradıla bilər. Bankdaxili komitələrin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının (bundan sonra - Mərkəzi Bank) normativ xarakterli aktları, korporativ idarəetmə standartları və bankın daxili sənədləri ilə tənzimlənir.

Banklarda risklərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən təşkilati struktur yaradılarkən aşağıdakılar təmin edilməlidir:

1. təşkilati strukturun bütün səviyyələri arasında effektiv əlaqə və informasiya axını;
2. maraqlar münaqişəsinin yaranmaması;
3. məsuliyyət və səlahiyyətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
4. müstəqil və şəffaf qərar qəbul etmə prosesini;
5. bankın məruz qala biləcəyi risklər barədə daimi olaraq bank rəhbərliyi və struktur bölmələrinin məlumatlandırılması;
6. Bankdaxili risk mədəniyyətinin formalaşdırılması.

Risklərin idarə edilməsi strukturu aşağıdakılardan ibarətdir:

Müşahidə Şurası. Müşahidə Şurası bankın fəaliyyəti nəticəsində məruz qala biləcəyi bütün riskləri anlamalı, onlar barədə tam məlumat əldə etməli, bütün risklərin adekvat səviyyələrini, onları idarə etmə imkanlarını müəyyən etməli və riskləri düzgün müəyyənləşdirən, qiymətləndirən, onlara nəzarət edən səmərəli risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasını təmin etməlidir.

Risklərin idarə edilməsi prosesində bankın Müşahidə Şurasının vəzifə və səlahiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir: bankın risklərin idarə edilməsi siyasətini, risklərin idarə edilməsi üzrə təşkilati strukturunu, səlahiyyət və məsuliyyətlərini, müxtəlif əməliyyat və fəaliyyət istiqamətləri üzrə daxili qayda və prosedurları, risklərin idarə edilməsi işində istifadə edilən müxtəlif metodologiyaları, limitləri təsdiq etmək; risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyi və səmərəliliyinin təmin edilməsinin yoxlanılmasına dair daxili audit bölməsinə tapşırıqlar vermək; bankın qəbul edəcəyi riskin səviyyəsini müəyyənləşdirmək; adekvat risklərin idarə edilməsi qaydalarının hazırlanmasını təmin etmək; Mərkəzi Bankın tələbləri nəzərə alınmaqla bankın kapitalı üzrə kəmiyyət və keyfiyyət tələblərini müəyyən etmək; bankın idarə heyətinə risklərin idarə edilməsi ilə

bağlı tövsiyələr vermək; Risklərin idarə edilməsi komitəsindən (RİK) mütəmadi hesabatlar tələb etmək; RİK-ə rəhbər təyin etmək.

İdarə Heyəti. İdarə Heyəti Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilən və risklərin idarə edilməsini həyata keçirən təşkilatı strukturu yaradır və risklərin idarə edilməsi üzrə bütün qayda və prosedurların hazırlanmasını təmin edir. İdarə Heyəti öz fəaliyyətləri ilə əlaqədar olan riskləri anlamalı, bankın effektiv və qanunvericiliyə uyğun qaydada fəaliyyət göstərməsi üçün mükəmməl və etibarlı nəzarət mühitinin yaradılmasını, bu mühitin qorunub saxlanılmasını, səlahiyyətlər iyerarxiyasını, vəzifə və məsuliyyətlə , o cümlədən, səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və qərarların qəbul edilməsi prosedurlarını, professional bilik və təcrübəyə malik risklərin idarə edilməsi heyətini və onların davamlı olaraq bilik və peşəkarlıq səviyyələrinin artırılmasını təmin etməlidir. İdarə Heyəti risklərin idarə edilməsi bölməsinə cavabdeh olan (kurasiya edən) İdarə Heyətinin üzvünü təyin etməlidir. Risklərin idarə edilməsi prosesində bankın İdarə Heyətinin səlahiyyət və vəzifələri ən azı aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1.risklərin idarə edilməsi funksiyasının vəzifə və səlahiyyətlər bölgüsünü müəyyən etmək;
- 2.risklərin idarə edilməsi sisteminə yetərli sayda təcrübəli və peşəkar əməkdaşları cəlb etmək;
- 3.risklərin idarə edilməsi siyasətini tətbiq etmək və mütəmadi olaraq ona yenidən baxmaq;
- 4.risklərin idarə edilməsi bölməsinin işini qiymətləndirmək;
- 5.risklərin idarə edilməsi bölməsinə tapşırıqlar vermək.

Risqlərin idarə edilməsi komitəsi. Bankda onun əməliyyatlarının növünə, həcminə, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə adekvat risklərin idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır. Risklərin idarə edilməsi sistemi bankın fəaliyyətinə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin müəyyən edilməsi və onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılmasını təmin etməlidir. Bankda risklərin idarə olunması üzrə daxili siyasət, qaydalar, təşkilati struktur və hesabatlıq sistemlərini, habelə risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, idarə edilməsi, monitorinqi və hesabatlığa dair minimum tələblər Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktları ilə tənzimlənir.

Müşahidə Şurası, İdarə Heyətindən asılı olmayan və risklərin idarə edilməsi üzrə müstəqil qərarlar qəbul edə bilən Risklərin idarə edilməsi komitəsini (RİK) yaratmalıdır. Bu komitə bankda risklərin idarə edilməsi üzrə məsuliyyətə malik olan İdarə Heyətinin bir neçə üzvündən, eləcə də bankın struktur bölmələrinin rəhbər işçilərinin iştirakı ilə yaradılmalıdır. RİK-in iclasları ayda bir dəfədən az olmayaraq keçirilməli və nəticələri barədə bankın Müşahidə Şurasına hesabat verilməlidir. RİK-in sədri bankın Müşahidə Şurası tərəfindən təyin edilir. RİK-in sədri digər bankdaxili komitələrin üzvü olmalı və veto hüququna malik olmaqla bu komitələrdə məbləği məcmu kapitalının 1%-dən çox olan bütün əməliyyatlara dair qərarların qəbul edilməsində iştirak etməlidir.

RİK-in vəzifə və səlahiyyətləri Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş müvafiq əsasnamədə müəyyən edilir. RİK-in vəzifə və səlahiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. risklərin idarə edilməsi prosesinin hər bir mərhələsinə dair minimal tələbləri müəyyən etmək;

2. risklərin idarə edilməsi bölməsinə tapşırıqlar vermək və ondan mütəmadi hesabatları tələb etmək;

3. müxtəlif risklər üzrə limitləri müəyyən etmək və təsdiq edilməsi üçün Müşahidə Şurasına təqdim etmək;

4. mütəmadi olaraq bankdakı risklərin vəziyyəti, risklərin idarə edilməsi sisteminin adekvatlığı və risklərin idarə edilməsi prosesinin effektivliyi haqda Müşahidə Şurasına hesabat vermək;

5. risklərin idarə edilməsi siyasəti, bankdaxili risklərin idarə edilməsi funksiyası üzrə vəzifə və səlahiyyətləri, müxtəlif əməliyyat və fəaliyyət istiqamətləri üzrə qayda və prosedurları, risklərin idarə edilməsi işində istifadə edilən müxtəlif metodologiyaları müəyyənləşdirmək və yenidən baxmaq, təklifləri Müşahidə Şurasına təqdim etmək.

Risklərin idarə edilməsi bölməsi. Risklərin idarə edilməsi bölməsinin məqsədi gündəlik olaraq RİK-in fəaliyyətinə əməliyyat dəstəyinin təmin edilməsidir. Risklərin idarə edilməsi bölməsinə RİK tərəfindən mütəmadi tapşırıqlar verilir. Risklərin idarə edilməsi bölməsinin rəhbəri ən azı 3 il bank işi təcrübəsinə malik olmalıdır. Risklərin idarə edilməsi bölməsinin rəhbəri bankın İdarə Heyəti tərəfindən təyin edilir və Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilir. Risklərin idarə edilməsi bölməsinin istənilən məlumat bazasına çıxışı təmin edilməlidir.

Risklərin idarə edilməsi bölməsinin vəzifə və səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

1. bankın hər bir əməliyyat növü və fəaliyyət istiqaməti ilə bağlı bütün prosedur və qaydalarında risklərin müəyyənləşdirilməsi və minimallaşdırılması;

2. bankın fəaliyyətinin Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş risk limitləri çərçivəsində və daxili qaydalara uyğun həyata keçirilməsinə nəzarət edilməsi;

3. hər bir əməliyyat bölməsinin üzləşdiyi bütün spesifik risklərin müəyyən edilməsi, qayda və prosedurlarının yoxlanılması və onlarda risklərin müəyyənləşdirilməsi;

4. ayrı-ayrı risk kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, idarə edilməsi, nəzarətini həyata keçirilməsi və bu risklər barədə RİK-ə və bankın İdarə Heyətinə mütəmadi olaraq hesabatların təqdim edilməsi;

5. Bankın kapitalının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə, kapitalın adekvatlığına dair tələblərə riayət edilməsinə nəzarətin edilməsi.

Son maliyyə böhranına cavab olaraq bir çox ölkələr maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə qorunan əmanətlərin miqyas və məbləğini artırmışdır. Mövzunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Dünya Bankının mütəxəssisləri 96 ölkənin təmsalında əmanətlərin sığortalanmasının maliyyə sabitliyinə təsirini təhlil etmişdir. Əmanətlərin sığortalanması ilə maliyyə sabitliyi arasında əlaqəyə iki müxtəlif prizmadan baxmaq olar. “Moral hazard” (Mənəvi məsuliyyətsizlik) hipotezinə əsasən əmanətlərin sığortalanması bank menecerlərinin riskli aktivlərə investisiya etməsini stimullaşdırır. Belə ki, qorunan əmanətçilərin bankların fəaliyyətinə zəif nəzarət etməsi, eləcə də əmanətlərin sığortalanması üçün bankların risk səviyyəsindən asılı olmayaraq təqvim haqqı ödəməsi bankların daha riskli portfel seçimini şərtləndirir. Bunun əksinə, stabilləşdirici hipotezə əsasən əmanətlərin sığortalanması xüsusilə böhran dövrlərində əhəlinin banklara olan inamını artıraraq sistem riskinə azaldıcı təsir göstərir. Ekonometrik hesablamaların nəticəsinə əsasən əmanətlərin sığortalanması qlobal böhrandan öncəki dövrdə (2004-2006) bank riskini artırmışdır. Bundan fərqli olaraq böhran vaxtı (2007-2009) əmanətlərin qorunması stabilləşdirici təsire malik olmuşdur. Ümumilikdə, neqativ təsirin həcmi

pozitiv təsiri üstələmişdir ki, bu da bank riskinin artımını şərtləndirmişdir. Bundan əlavə, təhlilin nəticəsinə əsasən effektiv prudensial nəzarət, xüsusilə də məcmu kapital üzrə tələblər moral hazard probleminin neqativ təsirini azalda bilər.

Kredit qoyuluşları iqtisadi artıma həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Belə ki, kreditlər istehlakı və investisiyaları stimullaşdıraraq istehsalı artırır və nəticədə iqtisadi artımı təşviq edir. Lakin, izafi kredit artımı maliyyə sabitliyi üçün təhlükələr yarada bilər. Kreditlərin artım tempi tələbatı potensial məcmu buraxılışdan artıq stimullaşdırma bilər. Bu da iqtisadiyyatın hərarətlənməsinə, yüksək inflasiyaya və aktivlərin qiymətlərinin artımına gətirib çıxarır. İzafi kredit artımının təhlilində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

Borc alanın növü – yüksək iqtisadi artım şəraitində borc alanların öz öhdəliklərini yerinə yetirmələrinə dair gözləntiləri həddindən artıq qiymətləndirilir və yüksək riskli kreditlər tələb olunur. Kreditlərin ödəmə qabiliyyətinin ölçülməsi məqsədilə borcalanın balansının monitorinqinin aparılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Borc alanların sahələr üzrə bölgüsü – sahələr üzrə yüksək təmərküzləşmə olduğu halda banklarmakroiqtisadi şoklara daha həssas olurlar və kredit riskləri artır.

Valyutanın növü – belə ki, milli valyutanın məzənnəsinin ucuzlaşması nəticəsində xarici valyutada olan kreditlərin ödəmə qabiliyyəti aşağı düşür.

Kreditlərin müddəti – yüksək həcmli qısamüddətli kreditlərin ödənilməsi borc alanlara çətinliklər yarada bilər.

Təminat – borc alanlar öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə təminatdan istifadə olunması maliyyə institutlarının risklərini azaldır.

Beynəlxalq təcrübədə izafi kredit artımına qarşı aşağıdakı tədbirlər tövsiyə olunur:

- Kontrtsiklik kapital buferinin və ehtiyatların yaradılması;
- Kreditlərin təmərküzləşməsi (valyuta, müddət, sahə, təminat və s.) ilə bağlı qaydalar;

- Fiskal xərclərin azaldılması;
- Kredit artımına əlavə ehtiyatların yaradılması;
- Kapital axınlarına nəzarət;
- Maliyyə bazarlarının inkişafı və s.

3.2. Azərbaycan banklarında kredit portfelinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri

Kreditləşmə, kredit proseslərinin təşkilini müəyyən edən və kreditləşmə prinsiplərinə uyğun olan təşkili elementləri özündə cəmləşdirir. Bu təşkili elementlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Kredit əməliyyatlarında borcalanın xüsusi vəsaitinin iştirakı ardıcılıığı və dərəcəsi;
- Kreditin məqsədyönlü təyinatı;
- Kreditləşmə metodu;
- Hesabların forması;
- Hesablardakı borc qalıqlarının tənzimlənmə üsulları;

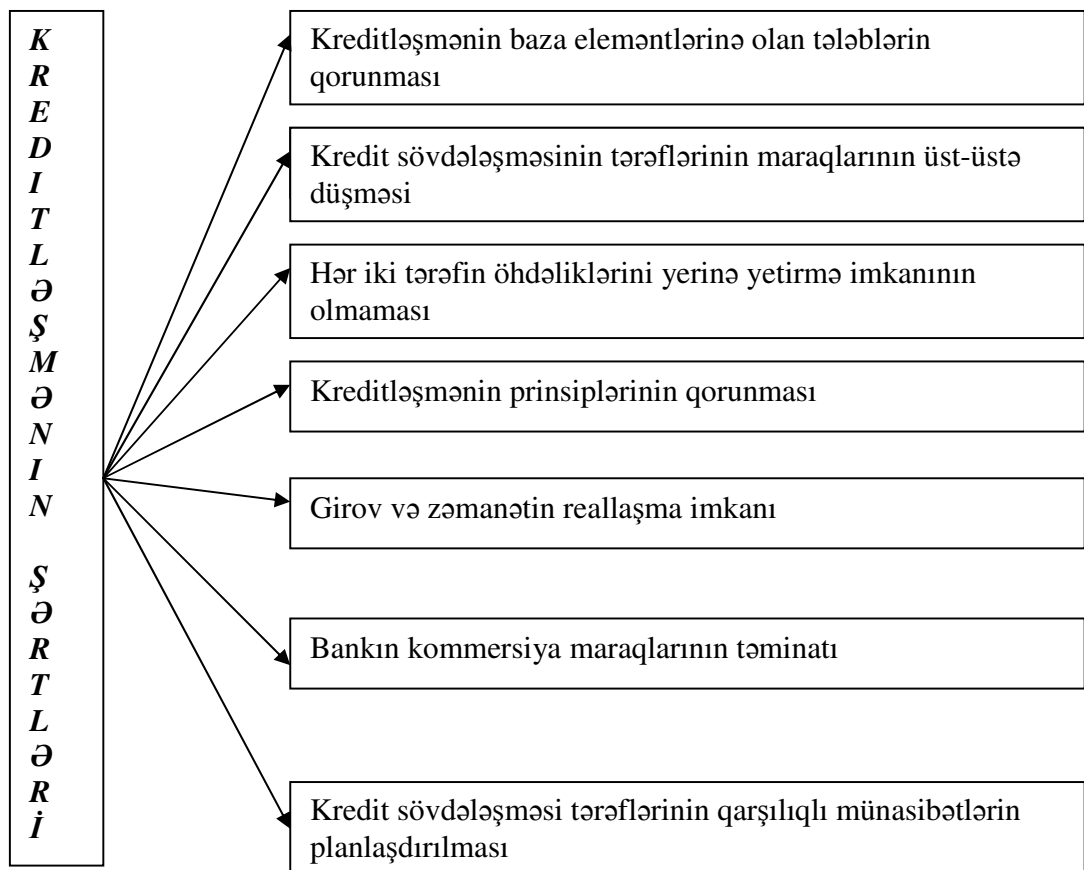
Hər bir kommersiya bankı öz kredit siyasəti əsasında kredit əməliyyatlarını həyata keçirərkən kreditləşmənin şərtlərini rəhbər tutur. Kreditləşmənin şərtləri dedikdə kreditləşmənin baza elementləri olan subyekt, obyekt və kreditin təminatlılığına olan tələb başa düşülür. Bu isə digər fəsillərdə də qeyd etdiyimiz bankların istənilən müştəriyə kredit verə bilməməsi məsələsini təsdiqləyir.

Kredit bazarında kredit əldə etmək istəyən subyekt olduqca çoxdur. Lakin bank geri qaytara bilmə qabiliyyəti olan, eləcə də müəyyən olunmuş faiz dərəcəsini vaxtında ödəyə biləcək müştərini seçdiyinə əmin olmalıdır.

Kreditləşmənin digər baza elementi olan təminat isə keyfiyyətli və bütöv olmalıdır. Hətta bank etibara əsaslanan blanklı kredit verirsə belə, onun kreditin geri qaytarılmasında inamı olamlıdır.

Kreditləşmənin digər şərtlərini sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

Sxem 2.

Nəzərə almaq lazımdır ki, özünün yüksək gəlirliyinə baxmayaraq kredit əməliyyatları ölkədə iqtisadi böhranların baş qaldırdığı, istehsal səviyyəsinin aşağı

düşdüyü, müəssisələrin iflası uğradığı dövrlərdə yüksək riskli əməliyyatlara şevrilə bilirlər. Məhz bu səbəbdən kreditləşmənin müddətləri azaldılır. Buna baxmayaraq bu gün nəinki bank işinin fəlsəfəsi, həmçinin kredit əməliyyatlarının texnologiyası da əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğramışdır.

Müasir kreditləşmə praktikasının spesifik xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bir sıra hallarda müasir banklar kredit prosesinin təşkilinin vahid metodiki və normativ bazası üzrə fəaliyyət göstərmirlər. SSRİ dövründə fəaliyyət göstərən, kredit əməliyyatlarını reqlamentləşdirən köhnə bank institutları bazar münasibətləri üçün yararlı olmadılar. Bu mənada hər bir kommersiya bankı bu gün öz təcrübəsinə əsaslanaraq kreditləşməyə özünəməxsus yanaşaraq, özünün kreditləşmə sistemini işləyib hazırlayır. Lakin, əlbəttə ki, bütün kommersiya bankları kreditləşmənin eyni prinsiplərinə əsaslanaraq ümumi şəkildə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan ümumi kreditləşmə şərtləri və metodları ilə müştəriləri ilə əlaqə yaradaraq, verilmiş kreditlərin geri qaytarılmasını yaxşılaşdırmaqla öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər.

Müasir kreditləşmə təcrübəsində konkret kreditləşmə obyektı altında ssudanın verilməsindən söhbət getmir. Bu səbəbdən istehsal, ticarət və ya vasitəçilik məqsədilə təqdim olunan kreditlər bölgü və yenidən bölgü əməliyyatlarına ayrılır. Lakin bu o demək deyildir ki, bu cür kreditlər ümumiyyətlə verilmir. Istehsal və qeyri-istehsal sahələri üçün ssudalar əvvəllər də verilmişdir, bu gün də verilməkdədir. Lakin bu ssudalar həcminə görə deyil, kreditləşmənin müddətinə və kreditlərin verilmə üsuluna görə təsnifləşdirilir.

Borcalanın müxtəlif məqsədli tələbatı üçün təqdim olunan kreditlərin verilməsi bir sıra üsullarla həyata keçirilə bilər:

- bir dəfəyə verilmə ardıcılığı ilə;
- bir neçə dəfəyə verilmə ardıcılığı ilə, borcalan üçün açılmış kredit xəttinə müvafiq və kredit müqaviləsində nəzərdə tutulmuş kreditləşmə müddəti üçün;
- hesablaşma hesabında debetli saldo şəklində müəssisənin ödəmə dövrindəki vəsaitlərin ödənilməsi vasitəsilə;
- bir sıra bankların kredit potensialının birləşməsi bazası əsasında;
- digər üsullarla.

Bu gün ssudaların verilməsi müxtəlif növ ödəmə sənədlərinin kredit hesabına ödənilməsi yolu ilə, həmçinin pul vəsaitlərinin hesablaşma, cari və müxbir hesablara köçürülməsi yolu ilə də baş verə bilər. Bu zaman hüquqi şəxslərə kreditlər yalnız nağdsız formada təqdim olunur. Lakin bundan fərqli olaraq fiziki şəxslərə kreditlərin verilməsi həm nağdsız, həm də bankın kassası vasitəsilə nağd formada verilir. Kreditləşmə şərtlərinin dəyişdiyi zaman kreditor-bank və müştəri əlavə razılaşma tərtib edirlər.

Hüquqi şəxslər üçün ssuda üzrə borcun bağlanması borcalanın hesablaşma hesabından pul vəsaitlərinin silinməsi yolu ilə və ya müştəriyə başqa bank xidmət göstərsə kreditor-bankın ödəmə-tələbnaməsinə əsasən baş verir. Lakin söhbət fiziki şəxslərin kreditlərinin bağlanmasından gedirsə bu proses fiziki şəxsin yazılı sərəncamına əsasən, poçt köçürməsi, fiziki şəxsin bankın kassasına pul ödəməsi yolu ilə, həmin kredit təşkilatının əməkdaşı üçün əmək haqqından köçürmələr yolu ilə həyata keçirilir.

Hazırkı dövrdə hüquqi şəxslərin kreditləşməsinin müddəti banklar tərəfindən aşağıdakı müddətlər həddində müəyyən olunur: 30 günə qədər, 31 gündən 90 günə qədər, 91 gündən 180 günə qədər, 181 gündən 1 ilə qədər, 1 ildən 3 ilə qədər, 3 ildən yuxarı kreditlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin kredit sistemində müəyyən periodik çətinliklər yarana bilər. Əlbəttə ki, bu təbii haldır. Lakin bu halın, yəni kredit sistemində böhran vəziyyətinin aradan qaldırılmasının başlıca yollarından biri bu sistemdə kreditləşmə proseslərinin təminatının yüksək səviyyəsi ilə əlaqədardır. Həmçinin risklərin idarə idarə olunması da bu sahədə aparılan başlıca işlərdən hesab olunur. Belə ki, kredit risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi bank işinin inkişafı istiqamətində atılan çox böyük addım hesab olunur.

Müasir vəziyyətə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatda informasiya texnologiyalarının inkişafı, qlobal bank şöbələrinin, kompyuter kommunikasiyalarının və məlumat mərkəzlərinin formalaşması istər müştərilərə xidmət texnikası, istərsə də onların maliyyə fəaliyyətinin bütün sferalarına müdaxiləsi baxımından kredit münasibətlərini prinsip etibarlı ilə yeni keyfiyyət mərhələsinə çağırmağa imkan verməkdədir.

Kreditləşmə mexanizmi kredit vermənin konkret metodlarını təklif edir, hansı ki burada seçim borcalanın istehsal-kommersiya xüsusiyyətlərindən, reallaşdırmadan müntəzəm olaraq əldə etdiyi gəlirdən, kredit tarixindən, kredit qaytarılma qabiliyyətinin təminat formasından, həmçinin borcalanın borc vəsaitlərinə olan tələbindən asılıdır.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının qəbul etdiyi “Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları”na uyğun olaraq hər borcalan üçün kredit dosyedə (tarixçəsində) faktiki

mövcud sənədlərin siyahısı olmalı və dosyeyə minimum aşağıdakı sənəd və məlumatlar (elektron və ya kağız daşıyıcıları formatında) daxil edilməlidir:

1. Ümumi sənədlər;
2. Təminat barədə sənədlər;
3. Digər sənədlər.

Fiziki və hüquqi şəxslərə kredit verilərkən uyğun olaraq aşağıdakı ümumi sənədlər toplanmalıdır:

- Borcalanın özünün, yaxud onun vəkalətli şəxsinin (şəxslərinin) imzası ilə təsdiq edilmiş tələb edilən kredit məbləği, valyutası və müddəti göstərilməklə kredit sifarişi;
- Borcalan fiziki şəxs olduqda onun şəxsiyyətini tədiq edən sənədin surəti;
- Borcalanın ünvanı (olduğu yer), əlaqə telefonu, faks nömrəsi və elektron poçt ünvanı (mövcud olduqda);
- Borcalan hüquqi şəxs olduqda rəhbərin adı, soyadı, atasının adı;
- Borcalanın fəaliyyət sahəsi (fiziki şəxsin məşquliyyət sahəsi və ya sosial statusu) barədə məlumat;
- Hüquqi şəxsin mövcudluğunu təsdiq edən hüquqi sənədlərin (təsis və dövlət qeydiyyatına dair sənədlər) müvafiq qaydada təsdiq olunmuş surətləri;
- Borcalan hüquqi şəxs olduqda onun səlahiyyətli idarəetmə orqanının kreditin alınması haqqında müvafiq qərarı və kredit sənədlərini imzalamaq hüququ olan şəxsin səlahiyyətini təsdiq edən sənəd;

- Vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsini (VÖEN) göstərməklə vergi orqanı tərəfindən verilmiş qeydiyyat şəhadətnaməsinin surəti (qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmuş hallarda);
- Kreditin ödənilməsi mənbəyi (əsas və ehtiyat mənbələr göstərilməklə);
- Kreditin təminatlı və ya təminatsız olması barədə məlumat;
- Kreditin təminatı;
- Bank tərəfindən hazırlanmış borcalanın krediti ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə dair hesabat;
- Biznes-plan (kreditin növündən asılı olaraq tələb olduqda);
- Daxili prosedurlarla nəzərdə tutulmuş qaydada kreditin verilməsinə dair bankın müvafiq bölmələrinin və ya səlahiyyətli şəxslərinin rəyi;
- Bankın səlahiyyətli bölmələrinin kreditlərin verilməsinə dair iclas protokolunun surəti və ya müvafiq səlahiyyətli şəxslərin imzası ilə kreditin verilməsi haqqında çıxarılmış qərar;
- Kredit müqaviləsi;
- Borcalan fiziki şəxs olduqda əmək haqqı, tutduğu vəzifə və iş müddəti göstərilməklə onun iş yerindən arayış və/və ya fiziki şəxsin digər mənbələrdən aldığı gəlir (təqaüd, miras, maddi yardım, dividend, kompensasiya və s.) barədə rəsmi qaydada təsdiq edilmiş arayış;
- Bu Qaydalarda nəzərdə tutulmuş hallarda borcalanın öhdəlikləri barədə Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrindən (MKR) əldə edilmiş arayış;

- Borcalan hüquqi şəxs olduqda onun başa çatmış maliyyə ili üzrə auditor rəyi ilə təsdiq edilmiş son illik və son hesabat dövrünün maliyyə hesabatları. Borcalan banka aidiyyəti hüquqi olan şəxs olduqda onun auditor rəyi ilə təsdiq edilmiş ən azı son iki illik maliyyə hesabatları;
- Borcalan hüquqi şəxs olduqda, kreditin müddəti ərzində rüblük maliyyə hesabatları;
- Borcalan hüquqi şəxs olduqda onun korporativ idarəetmə strukturuna dair bankın rəyi;
- Bir borcalanla və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlarla bağlı cəmləşmə riski barədə məlumat (belə hal baş verdikdə);
- Borcalan hüquqi şəxs olduqda bank tərəfindən müəyyən edilmiş borcalanın reytingi;
- Kreditin təyinatı üzrə istifadəsini təsdiq edən sənədlər (borcalanın satıcı və podratçılarla müqavilələrinin surəti, xərcləri təsdiq edən sənədlər və s.);
- Kredit müddəti ərzində kreditin təyinatı üzrə istifadə olunması və borcalanın maliyyə vəziyyətinin yoxlanması və monitorinqinin nəticələrinə dair bankın müvafiq bölməsi tərəfindən tərtib olunmuş hesabat;
- Kredit ödəmə qrafiki və faktiki ödənişlər (tarixlər və məbləğlər göstərilməklə) barədə məlumat;
- Kreditin restrukturizasiyasını təsdiq edən əlavə müqavilə və sənədlər.

Borcalan hüquqi şəxs olduqda ondan başa çatmış maliyyə ili üzrə auditdən keçmiş hesabatların, vergi orqanlarına verilən hesabatların, pul vəsatinin hərəkəti barədə hesabatın və digər hesabatların təqdim edilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Fiziki şəxslər üçün maliyyə hesabatları qismində əmək haqqı və/və ya rəsmi qaydada təsdiq edilmiş fiziki

şəxsin digər mənbələrdən aldığı gəlir barədə arayış tələb olunmalıdır. Qanunvericilikdə hüquqi şəxslərin hesabatlarının Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun təqdim olunması nəzərdə tutulduqda bu hesabatların təqdim edilməsi bank tərəfindən şərt kimi müəyyən olunmalıdır.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi sənədləşdirilməlidir. Zərurət yarandıqda banklar borcalan haqqında maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsi üçün müstəqil ekspertləri, məsləhətçiləri cəlb edə bilərlər.

Bu gün Azərbaycan kommersiya banklarında müştərilərin kreditləşməsinə asanlaşdırmaq, həmçinin yeni müştəri cəlb etmək məqədərində kredit müraciətlərinin təhlili prosesində yeni yanaşmalar formalaşdırmağa başlamışdır. Kreditləşmə zamanı müasir texnologiyalardan istifadə yüksək səviyyəli müştəri xidmətinin formalaşdırılmasının əsas prinsiplərindəndir. Bu həm müştəri xidmətinin səviyyəsini və sürətini, müştəri və bank üçün yeni imkanların yaradılmasını, həmçinin müştəri məmnuniyyətini artıraraq, bankın daimi müştərilərini daha da məmnun etməklə, banka yeni müştərilərin cəlb olunmasına da tökan verir.

Banklar yeni müştərilərin kredit müraciətlərinə baxdıqları zamanı onların kredit tarixçələrəni də nəzər salmaqları mütləqdir. Gecikmələrin olub olmaması və bu kimi halların təhlilini aparmaq üçün hazırkı dövrdə banklar tərəfindən xüsusi anderrayting tədbirləri hazırlanır və müştəriyə uyğun kredit məbləği təklif edilir.

Banklar təkrarən kredit üçün müraciət etmiş müştərilərin kredit tarixçələrinə əsasən daha sərfəli şərtlərlə kredit təklif edə bilirlər. Bu gün Azərbaycanda bir sıra kommersiya

bankları müştərilər üçün bir neçə pilləli reyting sistemi hazırlamışdır ki, bu sistemə əsasən də müştərinin reytingi artdıqca ona tətbiq olunan güzəştli şərtlər artmış olur.

Nəzərə almalıyıq ki, bir müddət bundan öncə Mərkəzi Bankı təlimatından əvvəl bəzi kommersiya bankları borcalanların işini asanlaşdırmaq üçün onlardan iş yerindən arayış təqdim edilməsi üzrə tələbləri aradan qaldırırdı. Eləcə dövlət işində çalışmaq, müştərinin əmək haqqısına dair tələblər artıq məhdudlaşdırılmışdır. Hətta bəzi banklarda tələbələrə belə kreditlər təklif olunur.

Son illər ölkədə nağdsız ödənişlərin həcmnin artımı təbii ki kreditləşmə prosesində də təsirsiz ötüşmədi. Bunun nəticəsi olaraq plastik kredit kartları, eləcə taksit kartlardan istifadə geniş vüsət almağa başlayıb.

Taksit kartı – bərpa olunan kredit xətti ilə müştərilərə pulsuz (bəzi hallarda ödənişli) təqdim edilən, müxtəlif üstünlüklərə malik kredit kartıdır. Taksit kartları müştərilərə bir sıra imkanlar verir. Belə ki, taksit kart sahibi şəxs bankların tərəfdaşları olan müəyyən ticarət və xidmət yerlərində mal və xidmətlərin dəyərini taksit kartı ilə ödəyirlər. İstifadə edilən məbləğ isə tərəfdaşdan asılı olaraq 1, 2, 3, 6 və ya 12 ay ərzində faiz hesablanaraq (və ya faizsiz) banka ödənilir. Eləcə də taksit kartlar bankın bankomatlarından müəyyən məbləğdə nəğd pul çəkmək və daha sonra müəyyən komissiya ilə məbləği banka ödəmək imkanı verir.

Azərbaycan bankları 2012-ci ildən etibarən taksit kart sistemini tətbiq etməyə başlayıblar. Hal-hazırda 5 bank sistemi bunu tətbiq etməkdədir. 2014-cü ilə qədər sistemi tətbiq edəcək bankların sayının 10 olacağı proqnozlaşdırılır.

Artıq Azərbaycanda bütün kommersiya bankları IT texnologiyalarına üstünlük verirlər. Onlayn kreditləşmənin istifadəsi ildən ilə ölkəmizdə daha da artır. Amma belə düşünürəm ki, bu hələdə ölkədə yetərincə deyil. Əgər arayışlar ləğv edilsə və bankların sorğu edə biləcəyi bir elektron baza yaradılsa onlayn kreditləşmənin perspektivli artımına şahid olmaq olar. Banklarımız isə buna daha çox diqqət göstərmiş olarlar. Bu gün Azərbaycan 14 kommersiya bankı onlayn kredit sifariş etmək imkanını təqdim edir.

Kredit almaq qədər geri qaytarmağın da çətin olduğunu, xüsusən vaxta qənaət etməni göz önünə alaraq kommersiya bankları onlayn kredit ödəmək xidməti təqdim edir.

Kredit onlayn ödəmək üçün aşağıdakı sənədlər tələb olunur:

- Kreditin hesab nömrəsi (bank tərəfindən verilmiş müştəri kodu);
- Şəxsiyyət vəsiqəsinin seriya nömrəsi;
- Balansında pul olan ödəniş kartı (kartın rekvizitləri).

Bu gün Azərbaycanda təqribən 11 kommersiya bankı bu imkanı təqdim edir.

Eləcədə müsair dövrdə artıq kommersiya bankları MilliÖN ödəmə sisteminə qoşularaq kredit ödənişlərinin həyata keçirilməsini asanlaşdırıb.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq yeni kreditləşmə texnologiyalarının yaranması və tətbiqinə şahid olarıq. Onlardan bir də “Hibrid” innovativ kreditləşdirmə texnologiyasıdır (HİKT).

Texnologiyanın tətbiqində birdən artıq bank məhsulunun birgə istifadəsinin və əlaqəli xüsusiyyətlərinin mövcudluğu faktı, onu “Hibrid” adlandırmağa əsas vermişdir. “HİKT”- sabit və ya dəyişən dövrü ödənişlərin həyata keçirilməsi yolu ilə, kapitallaşan yığım əmanəti hesabına, müəyyən müddətə verilən kreditin, həmin yığım əmanətinin son

qalıǵı hesabına müddətin sonunda birdəfəlik və tam şəkildə ödənilməsini (silinməsini) nəzərdə tutur.

“HİKT” üzrə, bank tətfindən kredit alan müştəriyə təklif edilən yığım əmanəti (depozit) növlərindən hər hansı biri üzrə müvafiq müddətli hesab açılır ki, gələcəkdə borcalanın kreditinin ödənilməsi üçün məhz bu hesabdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Bu texnologiya- Azərbaycan, MDB, Avropa ölkələri və dünya bank sistemində təcrübədən keçirilməmiş və tam yeni bir kreditləşmə texnologiyasıdır. Bu cür innovativ kreditləşmə dünya bank sisteminə təklif olunan şəkildə istifadə edilməsə də, hal-hazırda onun bəzi üsulları (“ödəmə fondunun” yaradılması) Fransa, İngiltərə, Almaniya və bir sıra qərb ölkələrinin bank təcrübəsində tətbiq olunmaqdadır.

Bəs “HİKT”-dan istifadə Azərbaycan bankları və müştəriləri üçün nə kimi müsbət təərəfləri ola bilər? Bunlardan bəzilərini qeyd edək:

1. Hər bir borcalan, bankın əmanətçisinə çevrilir (“multi-müştəri”);
2. Hər bir kredit özünə ödəmə fondu yaradır;
3. Kreditlər üzrə gecikmələrin hədsiz dərəcədə azalması, bankda kredit mütəxəssisləri və problemi aktivlərlə mütəxəssislərin işini sürətlə azaltmış olur;
4. Kredit portfeli üzərində diqqət və nəzarət dərəcəsi azalır;
5. Cari texnologiyanın istifadəsi, kəmiyyətlə keyfiyyəti uzlaşdırır. Yəni, kredit portfeli kəmiyyətcə artmaqla bərabər, “HİKT”-nin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq portfelin keyfiyyəti də yaxşılaşacaqdır.

6. Faiz gəlirləri və faiz xərcləri arasındakı fərq böyük olmasa da banklarda “HİKT” üzrə əldə ediləcək faiz gəlirləri müştərilərin kreditləşməsi üzrə digər məhsullardan əldə olunan faiz gəlirlərindən daha təhlükəsiz və sağlam olacaqdır;
7. “HİKT” üzrə kredit mədəniyyəti səviyyəsinin aşağı olduğu “Azərbaycan borcalanı”nın kredit (yığım əmanəti) ödənişlərinə faizlərin hesablanması, “Azərbaycan borcalanı”nı intizamlı ödəniş etməyə sövq edəcəkdir. Banklarda “HİKT”-nin istifadəsi ilə “Azərbaycan borcalanı”nda ödəniş intizamı yaranacaqdır ki, bu da müddət keçdikcə “Azərbaycan borcalanı”nda kredit mədəniyyətinin formalaşmasına və məsuliyyətliyinə gətirib çıxaracaqdır.

Azərbaycan kommersiya banklarında Ümumi Qəbul Olunmuş Mühəsibat Uçotu Standartlarına və Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına keçid kreditləşmədə müasir texnologiyaların tətbiqi imkanlarını daha artıracaqdır.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, kreditləşmə prosesi bankın keyfiyyətli və yüksək gəlirli kredit portfelinin təşkilində bank üçün ciddi bir işdir. Dəqiq təşkil edilmiş kreditləşmə prosesi kredit riskini minimuma endirməyə imkan verir. Bank fəaliyyətində bütün risklər bir-birilə sıx surətdə əlaqədardır. Ancaq kredit riski bank fəaliyyətindəki bütün risklərin meydana çıxmasına təkan verən amildir. Ona görə bankın sağlam fəaliyyət göstərməsi bilavasitə kredit prosesinin düzgün təşkilindən asılıdır.

Kreditləşmə prosesini iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə kreditin verilib-verilməməsini müəyyən etmək üçün müştərinin təqdim etdiyi kredit ərizəsi dəqiq təhlil edilir. Bundan sonra bank ilə müştəri arasında kredit münasibətinin tənzimlənməsi üçün kredit müqaviləsi imzalanır. Kreditləşmə prosesinin birinci mərhələsi məsuliyyətli mərhələ sayılır. Belə ki, bank bu mərhələdə kredit riskinin yaranmasının qarşısını almaq imkanına malikdir.

Kreditləşmə prosesinin ikinci mərhələsində bank verilmiş kreditin məqsədli istifadə edilməsi üçün borc alanın cari fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Banklar kreditləri, hüquqi şəxslərdə olduğu kimi, fiziki şəxslər arasında da təminatlılıq, qaytarılmalı, müddətlilik, ödəncilik prinsipləri əsasında yerləşdirirlər.

Kredit risklərinin kredit portfeli səviyyəsində baş verməsinə aşağıdakılar səbəb ola bilər:

- İqtisadiyyatın sektolarının hər hansı biri üzrə yüksək konsentrasiya
- Valyutalar üzrə portfelin cəmləşməsi
- Kredit portfelinin bankın tələbinə cavab verməyən strukturu
- İşçi heyətinin kvalifikasiyası.

Kreditriskinin idarə olunması aşağıda qeyd olunan mərhələləri əhatə edir:

- Kredit riskinin qiymətləndirilməsi;
- Kredit riskinin monitorinqi;
- Kredit riskinin tənzimlənməsi.

Risqlərin idarə edilməsi sistemi qurularkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

8. bankın missiyası, strateji və taktiki hədəfləri;
9. bankın əməliyyat və fəaliyyət növləri;
10. bankın menecment və əməliyyat prosesləri;
11. bankdaxili təşkilati struktur;
12. daxili, xarici və tənzimləyici mühit;
13. risklərarası əlaqə və onların biri-birinə təsiri;
14. böhran vəziyyətlərində bankın dəstəklənməsi tədbirləri.

Risqlərin idarə edilməsi sistemi mütəmadi olaraq bankın daxili audit bölməsi tərəfindən qiymətləndirilməli və nəticələr barədə bankın Audit Komitəsinə hesabat verilməlidir.

Kreditləşmə prosesində münasibətlər müəyyən sistem üzrə təşkil olunur. Kreditləşmə, kredit proseslərinin təşkilini müəyyən edən və kreditləşmə prinsiplərinə uyğun olan təşkili elementləri özündə cəmləşdirir. Bu təşkili elementlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Kredit əməliyyatlarında borcalanın xüsusi vəsaitinin iştirakı ardıcılığı və dərəcəsi;

- Kreditin məqsədyönlü təyinatı;
- Kreditləşmə metodu;
- Hesabların forması;
- Hesablardakı borc qalıqlarının tənzimlənmə üsulları;

Azərbaycan Mərkəzi Bankının qəbul etdiyi “Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları”na uyğun olaraq hər borcalan üçün kredit dosyedə (tarixçəsində) faktiki mövcud sənədlərin siyahısı olmalı və dosyeyə minimum aşağıdakı sənəd və məlumatlar (elektron və ya kağız daşıyıcıları formatında) daxil edilməlidir:

4. Ümumi sənədlər;
5. Təminat barədə sənədlər;
6. Digər sənədlər.

Hal-hazırda kreditləşmə müştərinin kredit qabiliyyəti əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipə görə kredit ehtiyacı olan müştərilərə deyil, kredit qabiliyyətli müştərilərə verilir.

Kredit tələblərinin dəyərləndirilməsi. Kreditləşdirmə, banklar baxımından mənfəətli, mənfəətli olduğu qədər də riskli bir funksiyadır. Şübhəsiz, verilən hər kredit, dəyişik ölçüdə də olsa bir risk ünsürü daşıyır. Kreditləşdirmədə prosesi və risk aşağıda göstərilən səbəblərdən qaynaqlanır:

- 10) Gələcəyin sağlam şəkildə təxmin edilməməsi;
- 11) Təbii fəlakətlər (yanğın, sel, zəlzələ və s.);
- 12) Kredit alan firmanın istehsal etdiyi mal və xidmətlərə qarşı istehlakçıların tələbində dəyişmələr;
- 13) İstehsal və bölgü metodlarında texnoloji dəyişmə və dəyişmələr nəticəsində kredit alan firmanın rəqabət gücünün zəifləməsi;

14) Ümumi iqtisadi həyatdakı dəyişmələrin (konyuktura hərəkətləri) firmaların satışları və mənfəətinə neqativ təsiri;

15) Kredit alan firmaların apardıqları təməl siyasətlər (maliyyələşmə, istehsal, marketinq və b. mövzularda), xətlər, digər bir sözlə menecment xətləri;

16) Hökumətin qərarlarının kredit alan firmaların ödəmə güclərinə neqativ təsiri;

17) Kredit alana aid şəxsi faktorlar;

18) Beynəlxalq uyuşmazlıqlar nəticəsində firmaların zərərlərə uğramaları.

Kredit tələb edənlər haqqında məlumat mənbələri aşağıdakılardır:

9. Qarşılıqlı görüşmə;

10. Şirkətin maliyyə durumu;

11. Firmanın bankda mövcud dosyesi;

12. Ticarət ünvan qeydiyyatı;

13. Risk mərkəzi təşkilatından alınan bilgilər;

14. Vergi bəyannaməsi;

15. Bazar araşdırmaları;

16. Digər mənbələr.

Kredit təhlilində məqsədlər. Kredit tələbinin məqsədi kredit tələb edən, kreditin müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq geri ödəmə gücünə və arzusuna sahib olub - olmadığını müəyyən etməkdir. Kredit strategiyası bankın ixtisaslaşması ilə cəmləşmə səviyyəsinin məhdudlaşdırılması arasında tarazlığın təmin edilməsi və kredit fəaliyyətinin yalnız mərkəzləşdirilmiş qaydada və ya filiallar tərəfindən də həyata keçirilməsi kimi strateji məsələləri əhatə etməlidir.

Bank tərəfindən kredit sifarişlərinin qiymətləndirməsi meyarları kreditlərin həcmi, müddəti, onlarla bağlı risklərin səviyyəsi, borcalanın fəaliyyət növü və digər amillərlə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Banklar haqqında normativ- hüquqi aktlar toplusu// Z.F. Məmmədovun elmi redaktorluğu ilə hazırlanmış. Bakı, Qanun, 2009. 1092 s.
2. Dövlət maliyyəsi normativ- hüquqi aktlar toplusu// Z.F. Məmmədovun elmi redaktorluğu ilə hazırlanmış. Bakı, Qanun, 2010. 1180 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17 aprel 2007-ci il, 9 oktyabr 2007-ci il, 6 noyabr 2007-ci il, 26 may 2009-cu il, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə)
4. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (4 mart 2005-ci il, 6 mart 2007-ci il, 17 aprel 2007-ci il, 19 oktyabr 2007-ci il, 2 oktyabr 2008-ci il, 26 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə).
5. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 25 dekabr 2009-cu il
6. Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (27 noyabr 2001-ci il, 30 aprel 2002-ci il, 3 mart 2006-cı il, 17 aprel 2007-ci il, 7 dekabr 2007-ci il tarixli, qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə)
7. Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (08 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə)
8. Abbasov Ə.M., Z.F. Məmmədov. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003.
9. Bağirov M. Bank işi. Bakı, 2003.
10. Bəşirov R.A. Bank işi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
11. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
12. Məmmədov Z.F. Pul , kredit və banklar. Dərslik . Bakı, 2010.
13. Məmmədov Z.F. «Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli» Bakı: DİA. 2010
14. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları. Bakı, 2010.

15. Адамбекова А.А. Центральный банк страны как мегарегулятор финансового рынка // Деньги и кредит. - 2012. - N 10. - С.68-71.
16. Анализ условий банковского кредитования: опыт и перспективы развития // Деньги и кредит. - 2011. - N 11. - С.68-69.
17. Анализ условий банковского кредитования: опыт и перспективы развития // Деньги и кредит. - 2012. - N 10. - С.73-74.
18. Андреев М.Ю. Моделирование деятельности современной банковской системы// Экон. журнал ВШЭ. - 2009. - N 2. - С.143-171.
19. Андрукович П.Ф. Исследование стратегий поведения крупнейших российских банков в 1998 - 2000 годах / П.Ф.Андрукович, В.В.Красков, Д.В.Лепетиков // Пробл. прогнозирования. - 2002. - N 4. - С.91-103.
20. Бабак В.Ф. Финансирование и кредитование инвестиций коммерческими банками / В.Ф.Бабак, А.А.Новгородцов // ЭКО. - 1995. - N 4. - С.42-50.
21. Бабичева Ю.А. Российские банки: Проблемы роста и регулирования / Бабичева Ю.А., Мостовая Е.В. - М.: Экономика, 2006. - 278с.
22. Банки и банковское дело: учеб. пособие / под ред. И.Т.Балабанова. - М., 2001. - 304с.
23. Банковская система и денежно-кредитная политика в условиях российской реформы (анализ и рекомендации) // Рос. экон. журн. - 1994. - N 4. - С.18-35.
24. Банковская система РФ и банки // Год планеты, 2005: Политика, экономика, бизнес, банки, образование. - М.: Экономика, 2005. - С.272-317.
25. Банковский маркетинг. - М., 1994. - 303с.
26. Банковский надзор: каким ему быть? // Деньги и кредит. - 2007. - N 4. - С.7-19.
27. Банковское дело: справ. пособие. - М., 1993. - 397с.
28. Банковское дело: учебник. - М., 1997. - 476с.
29. Банковское дело: учебник / под ред. В.И.Колесникова, Л.П.Кроливецкой. - 4-е изд., перераб. и доп. - М., 2001. - 464с.

30. Банковское дело: учебник / под ред. О.И.Лаврушина. - 2-е изд., перераб. и доп. - М., 2002. - 672с.
31. Барковский Н.Д. К проблеме развития банковской науки // Деньги и кредит. - 1996. - N 12. - С.71-72.
32. Баско В.Н. Банки и предприятия: информационный обмен и сотрудничество / В.Н.Баско, Л.Н.Писанова // Деньги и кредит. - 2003. - N 11. - С.35-40.
33. Безуглова Н.В. Банковская система России / Н.В.Безуглова, И.Я.Новикова // ЭКО. - 2006. - N 9. - С.93-105.
34. Белоусова В.Ю. Эффективность издержек однородных российских коммерческих банков: обзор проблемы и новые результаты // Экон. журнал ВШЭ. - 2009. - Т.13, N 4. - С.489-519.
35. Березина М.П. Банкирские дома в экономической жизни пореформенной России / М.П.Березина, Ю.С.Крупнов // Деньги и кредит. - 1993. - N 12. - С.72-76.
36. Березина М.П. Межбанковские расчеты / М.П.Березина, Ю.С.Крупнов. - М., 1993. - 141с.
37. Борисов С.М. Банковская система России: состояние и перспективы / С.М.Борисов, П.А.Коротков // Деньги и кредит. - 1996. - N 8. - С.5-11.
38. Бородин А.Ф. О роли банковского сектора в обеспечении устойчивого роста экономики // Деньги и кредит. - 2003. - N 6. - С.15-16.
39. Валенцева Н.И. Современные банковские технологии: теор. основы и практика // Деньги и кредит. - 2004. - N 10. - С.50-61.
40. Вешкин Ю.Г. Банковские системы зарубежных стран: курс лекций / Вешкин Ю.Г., - М.: Экономистъ, 2004. - 399с. - (Homofaber).
41. Виноградов А.В. Об анализе деятельности банковского сектора // Деньги и кредит. - 2008. - N 12. - С.42-46.
42. Володина В.А. У истоков банковского дела // Деньги и кредит. - 1992. - N 3. - С.75-77.
43. Волошин Ю. Все госбанки будут частными по-своему // Фин. Россия. - 2002. - 8-15 мая. - С.8.

44. Вопросы демонополизации банковской системы // Деньги и кредит. - 1990. - N 10. - С.17-25.
45. Гамза В. Банковская система России: основные проблемы развития // Мировая экономика и междунар. отношения. - 2003. - N 10. - С.7-15.
46. Гиндин И.Ф. Банки в экономической политике в России (XIX - нач. XX в.): Очерки. - М., 1997. - 623с.
47. Гладкова В.Е. Реформирование системы банковского регулирования и надзора в России // Соц.-гуман. знания. - 2012. - N 5. - С.161-174.
48. Гладкова В.Е. Современные тенденции развития банковского кредитования // Соц.-гуман. знания. - 2012. - N 4. - С.164-174.
49. Глебова Е.В. Инновационные направления развития банковского сектора Российской Федерации на примере ОАО "Сбербанк России" / Е.В.Глебова, Г.Д.Глебов // Микроэкономика. - 2013. - N 6. - С.97-99.
50. Глисин Ф.Ф. Деловая активность коммерческих банков России: уровень и тенденции / Глисин Ф.Ф., Китрар Л.А. // Вопр. статистики. - 2000. - N 12. - С.49-54.
51. Глушкова Е.А. Государственное присутствие в банковской системе: эмпирическое изучение макроэкономических эффектов // Деньги и кредит. - 2010. - N 12. - С.24-31.
52. Голанд Ю.М. Об условиях снижения процентных ставок // ЭКО. - 2010. - N 2. - С.59-74.
53. Голикова Ю.С. Денежно-кредитная политика Центрального банка: современный инструментарий и его активизации // Деньги и кредит. - 2002. - N 8. - С.26-31.
54. Головань С.В. Непараметрические оценки эффективности российских банков / С.В.Головань, В.В.Назин, А.А.Пересецкий // Экономика и мат. методы. - 2010. - Т.46, N 3. - С.43-57.
55. Голодова Ж.Г. Внешние долги российских банков: состояние и управление в контексте обеспечения безопасности банковского сектора / Ж.Г.Голодова, А.В.Абакумова // Нац. интересы: приоритеты и безопасность. - 2011. - N 30. - С.46-51.

56. Горбунов К.Н. Банки и компании телекоммуникации: новые продукты, новые возможности // ЭКО. - 2011. - N 8. - С.89-103.
57. Горемыкина Е.В. Анализ возможных методов оптимизации активов банка в условиях рыночной экономики // Аспирант и соискатель. - 2012. - N 5. - С.20-23.
58. Горюнов Е. Банк России на перепутье: нужно ли смягчать денежно-кредитную политику? / Е.Горюнов, П.Трунин // Вопросы экономики. - 2013. - N 6. - С.29-44.
59. Господарчук Г.Г. Оценка уровня стабильности российской банковской системы / Г.Г.Господарчук, А.В.Аникин // Деньги и кредит. - 2014. - N 5. - С.24-30.
60. Грачева М. Электронные банковские услуги: особенности управления рисками // Мировая экономика и междунар. отношения. - 2002. - N 11. - С.39-47.
61. Греф Г. Российская банковская система в условиях глобального кризиса // Вопросы экономики. - 2009. - N 7. - С.4-14.
62. Грибков Г. Российские коммерческие банки // Междунар. жизнь. - 2000. - N 8-9. - С.144-149.
63. Гринспэн А. Коммерческие банки и Центральный банк в рыночной экономике // Вопр. экономики. - 1991. - N 12. - С.87-96.
64. Груздов В. Прогрессивные формы банковского кредитования // Рос. экон. журн. - 1995. - N 5. - С.36-40.
65. Демичев А. Банковский сектор и экономика // Экономист. - 2001. - N 11. - С.55-60.
66. Дубенецкий Я.Н. Рост капитала - узловая проблема банков и всей экономики России // Пробл. прогнозирования. - 2004. - N 1. - С.48-54.
67. Ершов М. Банковская система и развитие российской экономики // Мировая экономика и междунар. отношения. - 2005. - N 3. - С.28-34.
68. Жуковский В. Система удушающих приемов Банка России // Экон. стратегии. - 2012. - N 10. - С.26-39.

69. Журавлев С. Банк России поработает мировым финансовым рынком // Эксперт. - 2014. - N 44. - С.48-49.
70. Завгородняя М. Процессы глобализации в банковской деятельности // Экономист. - 2003. - N 8. - С.83-88.
71. Захаров А. Банки и рынок капиталов в России // Известия. - 2001. - 20 сент. - С.6.
72. Захаров В.С. Итоги деятельности Ассоциации российских банков в 1999 году // Деньги и кредит. - 2000. - N 2. - С.12-16.
73. Захаров В.С. Коммерческие банки: проблемы и пути развития // Деньги и кредит. - 1997. - N 9. - С.9-13.
74. Захаров В.С. Проблемы российских коммерческих банков // Деньги и кредит. - 1999. - N 1. - С.12-17.
75. Зверев А.В. Проблемы развития российской банковской системы и меры по их преодолению // Деньги и кредит. - 2008. - N 12. - С.10-21.
76. Зиядуллаев Н. Российские банки в условиях трансформации мировой банковской системы / Н.Зиядуллаев, И.Горн // Пробл. теории и практики управл. - 2013. - N 8. - С.38-47.
77. Ильясов С.М. Управление активами и пассивами банков // Деньги и кредит. - 2000. - N 5. - С.20-26.
78. Казьмин А.И. Банковская система и Сбербанк России: новые вызовы и импульсы роста // Деньги и кредит. - 2006. - N 10. - С.3-9.
79. Козлов А.А. О типичных банковских рисках // Деньги и кредит. - 2005. - N 4. - С.65-66.
80. Колесникова Е.Н. Динамика банковских вкладов в условиях кризиса // Регион: экономика и социология. - 2010. - N 2. - С.154-167.
81. Комарова К.А. Гетерогенность банковской системы как предпосылка устойчивого развития в посткризисный период // Микроэкономика. - 2012. - N 3. - С.140-143.
82. Коммерческие банки в условиях кризисной экономики: (По материалам делов.встречи) // Деньги и кредит. - 1992. - N 6. - С.3-19.

83. Кондратюк Е.А. Понятие банковских рисков и их классификация // Деньги и кредит. - 2004. - N 6. - С.43-50.
84. Коробов Ю.И. Банковская конкуренция // Деньги и кредит. - 1995. - N 2. - С.39-47.
85. Коробов Ю.И. Банковский маркетинг // Деньги и кредит. - 1994. - N 9-10. - С.16-23.
86. Коробов Ю.И. Маркетинг и структура банка // Деньги и кредит. - 1995. - N 4. - С.49-53.
87. Королев О.Г. Анализ и управление рисками в деятельности малых и средних кредитных организаций // Деньги и кредит. - 2002. - N 2. - С.43-52.
88. Косов Н.С. Последствия банковского кризиса и перспективы участия банков в инвестировании производства // Вестн. Моск. ун-та. Сер.6. Экономика. - 2002. - N 1. - С.105-117.
89. Ларионова И.В. Реорганизация коммерческих банков. - М., 2000. - 368с.
90. Матросов С.В. Финансовые инновации и риск-менеджмент банков // Мировая экономика и междунар. отношения. - 2012. - N 12. - С.33-37.
91. Медведев Н.Н. О кредитной деятельности банков / Н.Н.Медведев, А.М.Серегин // Деньги и кредит. - 2001. - N 7. - С.57-59.
92. Медведков С. Экономическая политика и банковская система // Вопр. экономики. - 1995. - N 11. - С.88-101.
93. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. - М., 1997. - 464с.
94. Паперная И. Банкоматы забирают деньги // Финанс. - 2003. - N 39. - С.58.
95. Рудько-Силиванов В.В. Об организации депозитных операций Банка России / В.В.Рудько-Силиванов, В.П.Бухарова, К.В.Лапина // Деньги и кредит. - 2009. - N 11. - С.52-57.
96. Симановский А.Ю. Банковская реформа: отдельные аспекты // Деньги и кредит. - 2012. - N 8. - С.6-10.
97. Симановский А.Ю. Банковское регулирование: революция (Часть I) // Деньги и кредит. - 2014. - N 3. - С.3-11.
98. Симановский А.Ю. Перспективы банковского регулирования: отдельные аспекты // Деньги и кредит. - 2009. - N 7. - С.23-25.

99. Турбанов А.В. Антикризисные механизмы в банковской системе // Деньги и кредит. - 2012. - N 1. - С.20-23.
100. Турбанов А.В. Российская банковская система на современном этапе // Деньги и кредит. - 2011. - N 2. - С.3-7.
101. Турбанов А.В. Финансовое оздоровление банковской системы Российской Федерации: первые итоги и перспективы // Деньги и кредит. - 2009. - N 12. - С.3-6.
102. Тыщенко И.А. Анализ современного состояния банковской системы и пути ее развития // Аспирант и соискатель. - 2001. - N 5. - С.53-63.
103. Тютюнник А.В. Реинжиниринг как эффективное средство решения проблем банков // Деньги и кредит. - 2000. - N 8. - С.40-44.
104. "Угроза" объединения // Коммерсант-Сибирь. - 2000. - 27 окт. - С.1,6.
105. Улюкаев А.В. Перспективы макроэкономического развития и среднесрочные задачи Банка России // Деньги и кредит. - 2012. - N 1. - С.6-8.
106. Уразова С.А. Устойчивость банковской системы: сущность и механизмы воздействия // Деньги и кредит. - 2007. - N 8. - С.30-34.
107. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: Управление и операции. - М., 1993. - 320с.
108. Уткин Э.А. Банковский маркетинг. - М., 1994. - 300с.
109. Ушанов П.В. К вопросу о развитии и антикризисном управлении платежной системой Банка России // Деньги и кредит. - 2008. - N 11. - С.13-21.
110. Федоров Ф. Сбербанк - возможности и проблемы // Экономист. - 2001. - N 5. - С.54-65.
111. Фетисов Г.Г. Банк России: цели, задачи, проблемы // Деньги и кредит. - 2005. - N 2. - С.6-9.
112. Фетисов Г.Г. Организационные аспекты формирования устойчивой банковской системы / Г.Г.Фетисов, Ю.Н.Юденков // Деньги и кредит. - 2002. - N 8. - С.32-37.
113. Фоменко И.И. Вопросы капитализации банковской системы России / И.И.Фоменко, А.И.Субханкулова // Вестн. Моск. ун-та. Сер.6. Экономика. - 2009. - N 4. - С.100-108.

114. Фоменко И.И. Инновации в управлении собственным капиталом банков // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6. Экономика. - 2011. - N 5. - С.82-95.
115. Фрумкин К. С сумкой на ремне // Финанс. - 2010. - N 10. - С.28-30.
116. Хакимова Е. Управление процентным риском на основе гар-анализа // Пробл. теории и практики управл. - 2010. - N 11. - С.43-51.
117. Хасянова С.Ю. О системе оценки финансовой устойчивости банковского сектора // Деньги и кредит. - 2012. - N 12. - С.24-28.
118. Цветков Н.А. Банк Уралсиб: новый масштаб, новые возможности // Деньги и кредит. - 2005. - N 10. - С.11-14.
119. Цыганков К.Ю. Происхождение двойной бухгалтерии // Бух. учет. - 2002. - N 16. - С.53-62.
120. Челноков В.А. Банки и банковские операции: букварь кредитования, технологии банковских ссуд, околобанковское рыночное пространство: учебник. - М.: Высшая школа., 2004. - 268с.
121. Черкасов В.Е. Банковские операции: маркетинг, анализ, расчеты: учеб. пособие / В.Е.Черкасов, Л.А.Плотицина. - М., 1995. - 208с.
122. Черкасов Д. Секретный депозит / Д.Черкасов // Forbes. - 2006. - N 2. - С.118.
123. Черникова Л.И. Роль банковского сектора в борьбе с отмыванием денег: отечественный и зарубежный опыт / Л.И.Черникова, В.М.Заернюк // Нац. интересы: приоритеты и безопасность. - 2012. - N 18. - С.46-54.
124. Ческидов Б.М. Развитие банковских операций с ценными бумагами. - М., 1997. - 335с.
125. Чечеткина Т. Малые коммерческие банки: проблемы, перспективы / Т.Чечеткина, В.Петушков // Экономист. - 1992. - N 8. - С.89-93.
126. Шаламов Г.А. "Маленькие" проблемы провинциального банка в зеркале большой экономики // Общество и экономика. - 1994. - N 9-10. - С.100-105.
127. Швецов Ю.Г. Капитал банка: его достаточность и функции / Ю.Г.Швецов, В.Г.Корешков // Деньги и кредит. - 2009. - N 6. - С.34-36.

128. Штайнхер А. Современные тенденции развития российского банковского сектора: пер. с англ. С.Винокура // Вопросы экономики. - 2005. - N 12. - С.18-31.